

II. Fráter Erzsébet

Szimposium

Madách Könyvtár — Új folyam 23.

Sorozatszerkesztő: Andor Csaba

Szerkesztette: Andor Csaba

A sorozat eddig megjelent köteteit lásd az utolsó lapon!

II. Fráter Erzsébet Szimpózium

Ez a könyv a Csécei Önkormányzat támogatásával készült

© Árpás Károly, Beiczter Éva, Berényi Zsuzsanna Ágnes,
Györfly Miklós, T. Pataki László

A Csécei Önkormányzat és a
Madách Irodalmi Társaság
közös kiadása

Cséce–Budapest
2001

Készült Budapesten, 2001-ben. Felelős kiadó,
műszaki szerkesztő, borító:
Andor Csaba

ISBN 963 85991 7 0
ISSN 1219–4042

Előszó

Az I. Fráter Erzsébet Szimpózium előtt még úgy látszott, hogy öt év múltán folytatjuk a rendezvényt, de a halhatatlan feleség szülőfalujának, Csécsének a képviselői már akkor jelezték, hogy jobban örülnének, ha 2000-ben találkozánk.

Először a házassági évforduló, július 20-a került szóba, majd június 23-a, végül azonban 2000. június 30-án tartottuk meg a rendezvényt. A jelenlévők ellátogattak a katolikus templomba, majd az iskola épületében, az egykori Fráter kúriában Fráter Erzsébet emléktáblájának felavatására került sor egy kis ünnepség keretében. Ezt követően Becsó Zsolt, a Nógrád Megyei Közgyűlés elnöke adta át a millenniumi zászlót Csécse polgármesterének, Farkasvölgyi Zsoltnak.

Az előadások után T. Pataki László monodrámája következett Patakiné Kerner Edit előadásában. Július 1-jén a résztvevők egy kisebb csoportja Nagyváradra látogatott, ahol koszorút helyeztünk el Fráter Erzsébet sírján.

Tartalom

Bevezetés	9
Győrffy Miklós: Talán emígy	11
Árpás Károly: Fráter Erzsébet a Madách Imre ihlette szépirodalmi alkotásokban	18
Beiczner Éva: Fráter Erzsébet személyisége kézírásának tükrében	86
Benedek Marcell: Madách Imre	95
Berényi Zsuzsanna Ágnes: Benedek Marcell	109
Andor Csaba: Mikszáth Kálmán a Fráterekről	115
Andor Csaba: Két talány Fráter Erzsébet életében	121
FÜGGELÉK	
T. Pataki László: Lelkigyakorlat (monodrámá id. Madáchné Majthényi Annáról)	133

Bevezetés

Hölgyeim és uraim, kedves kolleginák és kollégák! Örülök, hogy most is minden úgy történt, miként azt az I. Fráter Erzsébet Szimpózium idején gondoltam – s szeretném remélni, hogy akik ott voltak, velem együtt ugyanebben reménykedtek –: ismét együtt vagyunk, ezúttal Csécsén, Madách feleségének szülőhelyén.

Az intézmények nevei napjainkban oly gyorsan változnak Magyarországon, hogy a *Ki kicsoda?* mintájára évenként *Mi kicsoda?* címmel könyvet lehetne kiadni. Fráter Erzsébet nevét néhány éve még egy kollégium viselte, ma viszont szülőfaluja iskolájában, abban a házban, ahol született, egy emléktábla avatásának lehettünk a tanúi néhány perce. Igen, ez az az épület, amelynek falai között, az egykori Fráter kúriában 1827. július 20-án megszületett.

Ez a tény jószérivel csak a közelmúltban vált ismertté. 105 évvel az érintett születése után, 1932 nyarán a falu plébánosa, SárGay Ferenc meglepve értesült Harsányi Zsolttól arról, hogy itt volt a házaspár esküvője. Ám Harsányinak írt válaszleveléből az derül ki, hogy ő sem sejtette ennek mélyebb – mindazonáltal kézenfekvő – okát: a kor szokásának megfelelően a menyasszony születési helyén kelt egybe az ifjú pár. A későbbiekben aztán, amikor fellapozta a házassági anyakönyvet, vélhetően elolvasta annak a házasulandók születési helyére vonatkozó adatát is, s abból megállapíthatta, hogy Fráter Erzsébet valóban itt született.

Azt hiszem nem túlzok, ha azt állítom, hogy az elmúlt három évben alapvetően új eredmények az „erzsológia” területén nem születtek, ami pedig az „erzsográfia” illeti, ott ez a továbbiakban sem várható; meglepetéseket legfeljebb a mind a mai napig megközelíthetetlen romániai levéltárak tartogathatnak még. Ám egy-egy tudományterület, ha mégoly lezártnak tűnik is, s tárgyában már semmi újra sem lehet számítani, azért még képes lehet a megújulásra. Valóban, még ha fel is tételezzük, hogy soha semmi tárgyszerű információval nem bővül az, amit Fráter Erzsébetéről tudunk, azért a kutatását ez nem befolyásolhatja. Elegendő, ha új elméletek születnek – mondjuk az iro-

lomtudomány vagy a pszichológia területén –, s máris megjelenhetnek új elemzési szempontok – mondhatjuk így is: paradigmák –, amelyek a már ismert – vagy csak annak hitt – tényeket új megvilágításba helyezhetik. Márpedig afelől nem lehet kétségünk, hogy az irodalmárok és a pszichológusok kitesznek magukért, s a jövőben is megörvendeztetnek minket újabbnál újabb elméletekkel. Csak egy laikus kérdezheti tehát, hogy meddig folytatható Fráter Erzsébet kutatása; ma már a fizikusok közül is csak kevesen hisznek az egyesített nagy elméletben, a „világképlet”-ben, az irodalom és a lélektan világában ilyesmihez soha nem is fűztek túlzott reményeket a kutatók. De nem is kell ilyen messzire mennünk. Elegendő, ha arra gondolunk, hogy a grafológiának is léteznek különböző irányzatai, sőt az egyes irányzatokon belül is születnek újabb eredmények, amelyek folyamatosan módosíthatják azt a képet, amelyet az érintett írása tár elénk. A példát nem véletlenül említettem: három éve Benes Istvánné grafológiai elemzését hallgathattuk meg, idén Beiczter Éváét kísérhetjük majd figyelemmel, s nyilván születnek a jövőben is grafológiai elemzések.

A szépírók mostanában mintha mellőzték volna ezt a témát, de azért ezen a területen is várhatók még eredmények. Sőt – s ez a Madách és Fráter Erzsébet Szimpóziumok igazi értelme – a bemutatkozás lehetősége új írásokra sarkallhat. Ez most valóban meg is történt: T. Pataki László, akinek *Lidércláng* c. monodrámáját az előző szimpóziumon Patakiné Kerner Edit előadásában hallgathattuk meg, ezúttal újabb monodrámát írt, amelynek ösbemutatóján, az utolsó előadást követően mindannyian részt vehetünk.

Végül engedjék meg, hogy köszönetet mondjak támogatóinknak, mindenek előtt a Csécsői Önkormányzatnak. Fráter Erzsébet szülőfaluja a korábbiakban két könyvünk megjelentetését is támogatta, most pedig a II. Fráter Erzsébet Szimpózium résztvevőit látja vendégül. A Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma a tavalyi összeget meghaladó támogatással méltányolta azt, hogy idén két nagyrendezvényt tartunk. Mecénásaink köre is bővült: az Országgyűlés Társadalmi Szervezetek Bizottsága, továbbá a Művészeti és Szabdművelődési Alapítvány is támogatást nyújtott idei rendezvényeinkhez.

Gyórfy Miklós

Talán emígy...

A kissé talán szokatlan cím arra próbál a Madách-házasságtörténet alapján választ keresni: ez a frigy eleve – szükségszerűen – kudarcra volt-e ítélve. Talán bizonyos kérdésekre emígy válaszolva, másképp döntve, esetleg minden, de legalábbis sok minden eltérően alakul, így más láncreakciókat indít meg.

Amit el kívánok mondani, az csupán vázlat. A tulajdonképpeni anyagot eleve ismertnek vesszük, némelyik mozzanatra esetleg utalással emlékeztetek, hisz a szóba kerülő esemény-, ill. folyamatsor képezi azt az alapot, melyhez az elágazásokat kapcsoljuk, hogy más alakulást is elgondoltathassunk. Számunkra csak azok a fordítópontok érdekesek, amelyek valamelyik felet döntés helyzetébe hozzák.

Egész vizsgálódásunk során folyvást szem előtt kell tartanunk a következő három megfontolást:

1. a valóságúságot. Tehát ezekkel a szereplőkkel, az adott helyszíneken, változatlan alkat- és jellembeli adottságokkal tüzzük ki koordinátáinkat. Értelmetlen volna azon elmélkednünk, hogyan játszódnak tovább az események, ha – mondjuk – Majthényi Anna 1850-ben elhagyja ez árnyékvilágot, bár előre hangsúlyozzuk, hogy nem a rossz szelleme a történeteknek. Nálunk az anya a valóságnak megfelelően 1885-ben, 96 évesen hunyja le a szemét, miután fiát 21, távol tartózkodó menyét csaknem tíz esztendővel éli túl. Így számolunk vele,¹

2. gondosan elkerüljük a történelmietlenség buktatóit. Minden történés – az erkölcs körébe vágók kiváltképp – csak a maguk időkeretében vehetők érvényeseknek. Az előbbi képtelen példánál maradva: nem róhatjuk fel a Bastille lerombolásával egyidőben született „nagyasszony”-nak, ha nem a XIX. század közepének elvei és megítélései szerint gondolkodik. De ugyanakkor figyelembe vesszük „nagyasszonyi” státusát is,

3. nem akarom ismételni a döntési pontok kizárólagosságát.

Nem kívánunk tehát új házasságot konstruálni magunknak, csak a szereplők sajátját vesszük szemügyre, az eltérő kifejelet érdekében.

Csodát azért ne várjunk! Itt legjobb esetben azoknak a választó pontoknak – ill. azok egy részének – kijelölése érhető el, ahol másféle döntés is születhetett volna. De hogy ez milyen tartalmúnak jött volna létre, meg hogy belépte milyen következményekkel járt volna – ennek körvonalazása legfeljebb a költészet birodalmába tartozhatna. Különben is, rengeteg alternatívájával messze túlhaladná kereteinket.

És ezzel – sok egyéb érdekes és hasznos tudnivaló félrehagyásával – már a sűrűjében vagyunk a korai választó döntéseknek. Attól korai, hogy még a párkapcsolat valódi kialakulása előtti időről van szó.

Rövidesen kiderül, miért nem tudok teljes pontosságú napot mondani, de jól behatárolom az időpontot: 1845 márciusának közepéről, mindenesetre 21. előtti napokról beszélek. Levél érkezik Erzszi címére kesseleőkeői Majthényi Annától, tehát özv. Madách Imrénétől. Nem vádolhatjuk a címzettet, amiért nem foglalta azonnal ezüst keretbe a küldeményt: nem tudhatta még, milyen ritka becsű ereklyét tart kezében. Nem vigyázott rá: mi már csak a kézbesítéséről tudunk a leendő meny március 21-i, Imrének szóló válaszleveléből.² Szövegéből egyetlen szót sem ismerünk, tárgyaról annyit, amennyit Erzszi ráutalva elárul. – Mindenesetre nagy elégtétellel veszi tudomásul. Korábbi leveleit is vizsgálva a menyasszonynak, az a gyanúnk támad: az ő részére a levél nem is volt akkora meglepetés, mint nekünk. Leegyszerűsítve kissé a tényeket, mintha azt mondhatnók: tulajdonképp ő provokálta ki az írást. Nagyon finoman, leheletnyi utalásokat küldve leveleiben igényeiről völegényének. Hogy Imrének mekkora erőfeszítésébe kerülhetett, hogy a levelet anyjával megírassa, el tudjuk képzelni, ha magunkat megerőltetjük.

Ha nem sikerült volna, talán nem hiúsul meg éppen a házasság, de Imrének sok nehézség elé kellett volna néznie.

Az első elhatározó döntés tehát Erzsike kezdeményezésére, Imre segítségével tulajdonképp az édesanyáé volt: a házasság létrejöttét ő indította meg levelével, melyben a menyasszonyt megnyugtatta és bátorságot öntött belé.

A második döntés hasonlóképp rejtett tények és sejtelmek szövevényéből áll össze. Akkor, mikor „még új a szerelem”,³ az együttélés korai időszakában. Csesztve, az ottani kúria mint első fészek, eléggé föl sem mérhető áldás a fiatalok részére, 30–40 km-nyire Sztregovától. Innen futó nézeteltérések apró részletei sem szivárognak ki. A költő életének legkiegyensúlyozottabb szakaszát éli itt, még levelet se küld senkinek, de nem is kap senkitől.⁴ Az idő azonban még itt is örül. Csak felsorolom azokat a gondokat, amik öelőttük talán föl se tűntek:

- a betegség, ill. betegápolás mindinkább beleépül életükbe,
 - ez a lelassulás mind távolabb taszítja a szórakozás lehetőségeit,
- pedig Erzsike mennyire vágyik rájuk,
- egyre gyakoribbá válnak házi vendégségeik,
 - az egészet átszínezi az általános gazdasági helyzet súlyosbodása,
 - sűrűsödnek a panaszok az irodalmi alkotásra „pazarolt” idő miatt.

A legfőbb veszélyforrást az otthoni vendéglátások képezik. Itt nyilvánul meg kétséget kizáróan a házaspár életritmusának különbözősége. A vendégekkel mindig a feleség marad fenn, többnyire egyedül. Erzsike figyelmezteti férjét a leselkedő veszélyekre, de Imre a mind nyilvánvalóbb jelekre sem hajlandó figyelmet szentelni.

Végül ezek a jelenségek képezik alapját azoknak a szóbeszédnek, amelyekről a szélesebb nyilvánosság csak az érdekeltek halála után öt-hat évtizeddel szerez tudomást, ingatag adatok formájában, vidéki lapinterjúkban.⁵

Az eredeti helyzet egész döntéssort hívhatott volna életre. Így abamaradtak. Ki tudja, nyom nélkül-e?

Ha végbe menése idején – titkossága miatt – nem is, később annál kínosabb következményekkel járt a családi osztályegyezség. Ez három családtag (id. Madách Imréné és két fia) titokban kötött megállapodása 1850. júl. 14-én a birtokukban álló ingatlan olyan – záros határidőn belüli – felosztásáról, amelynek értelmében az elsőszülött fiú az alsósztrégovai új kastélyt, a másodszületett Károly pedig a csesztvei „anyai ághoz” tartozó kisebb udvarházat veszi birtokba. Az anya ezt hatvana-

dik életének elérkeztevel fogadtatja el fiaival, hisz vele már bármely pillanatban „akármilyen történhet”. Az egyezség szigorúan a közvetlen családtagok közt ment végbe, a többi érdekelt fél kizárásával, meghozzá úgy, hogy utóbbiak még utólag is csak soká vehettek róla tudomást.⁶

Korábbi világos megnyilatkozásokból tudni való, hogy a feleség egy ilyen megállapodás ellen – ha csak nesztét veszi – hevesen tiltakozik. Hisz ez arra kényszerítette, amit mindig is messze el akart kerülni.⁷ A helyzet Imre előtt is tisztán állott. A fejlemény létrejötte idején – titkossága miatt – még enyhe konfliktusig sem jut el. Pedig hasonló helyzetre Erzsike már korábban azonnali „törést” helyezett kilátásba. Az összeköltözéskor – ha külön kastélyba is – sosem gyógyuló seb marad, mely minden továbbit is végzetesen befolyásol.

A következő összeütközés váratlansága és sokkoló hatása következtében kárhóztatta cselekvés-képtelenségre, bénította le az elképedt házastársat. 1852 augusztusáról beszélek, amikor Imre nyílt erőszak áldozatává válik házából való elhurcoltatásával.⁸

Ezt a sérelmet Erzsike csak sokkal később, majd „gyónás”-ában (1875)⁹ tudja csak felróni. Vallomása szerint itt a bizalmatlanság sér-tette végig: férje nem bízott az ő titoktartó képességében. Arról pedig haláláig sem értesült, hogy Rákóczy Jánoson kívül további öt személy élvezte hasonló okból a Madách-porta vendégszeretetét (Gracza Antal és Záhony István, majd Udvardi Péter, Kubicza Pál, végül a névtelen üldözött).¹⁰ – Legyen szabad megjegyeznünk, hogy már akkor sem az Erzsike ízlése szerint osztottak meg asszonyokkal hivatalos vádemelésre alkalmas körülményeket. – Különben, amiket a feleség fölrott, az az utólagos megítélés szava, a valóságos események során csak a féltés és a rettegés dobogott szívében, haragudni férjére akkor eszébe se jutott.

Döntések a lefolyás óráiban egyöntetű. Férjét minősíteni hosszú évekkel később ért rá: nyílt összetűzésről tehát szó sem lehetett. Az elkeseredés rövidebb idő után összerántotta szívét, de megbocsáthatatlanoknak csak visszaemlékezésében tűntek számára a történetek.

A leglátványosabb véleménykülönbség, sőt szöges szembenállás 1854 télvégén a losonci bál dolgában állott elő a házaspár között.

Nem biztos, hogy bármelyikük rögtön fel tudta volna a következményeket is mérni. Utólag alighanem belátták, hogy okosabb és célszerűbb lett volna egyetértésre jutni, mint a végleges törést vállalni miatt. Ezt belátva talán mérlegeltek volna.

A felületes szemlélőnek ez a pont az, ahol a házaspár útja szétszalad. Nekünk – remélem – sikerült a korábbi repedéseket is éreznünk. Őket talán – ha nincs a környező külvilág – érzelmeik még ezen is átsegíthették volna. De társaságuk tüntető elfordulása, a félreérthetetlen kiközösítés nem volt figyelmen kívül hagyható, különösen nem a Madáchok hírnevét mindennél magasabbra tartó „nagyasszony” számára. Erzsike minden utólagos, fuldokló karcsapása eleve kudarcra volt ítélve: egy higgadtabb pillanat vele magával is átláttatta volna.

Életében végig vallotta, hogy ő hagyta el a Madách-kastélyt, s férje többszöri visszahívó szavára sem hederített. Az esetleges visszatérés reális feltételének megteremtésére Imre komolyan rá gondolni sem tudott, nemhogy végiggondolni.

Összegezve az elmondottakat: sokak véleményével ellentétben a pár életébe nem volt előre bekódolva a zátonyra futás.

Öt elhatározó pontján életüknek igyekeztünk kimutatni, hogy más megoldás is lett volna, mint amelyet választottak, illetve: amelybe belesodrótak. S ha általános tanulságokra törekszünk: nincs olyan házasság, amely kizárólag az egyik fél hibájából megy tönkre. Láthatjuk, mennyire helytelen volt az a hosszú évtizedeken át megingathatatlan közvélekedés, amely a kudarc minden ódiumát Fráter Erzsire róttá rá.

Majthényi Anna nevét alig ejtettük ki fejtegetéseink folyamán. Pedig a folyamatok alakulásában nem éppen jelentéktelen a szerepe. S a közvéleménnyel újra ellentétben: ez nem mindig negatív. Sőt, a maga igen szigorú és megingathatatlan álláspontjában a saját szempontjából mindig igaza is volt. A házasság fennállásának idejében még némileg kételkedő véleményének sem adott soha hangot.

Ha végletekben akarunk fogalmazni: ezt a frigyét bátorító levelével ő helyezte sínre, majd a botrány láttán ő robbantotta szét.

Igazán boldog házaspár ugyan sose vált volna hőseinkből, de a kötést legalább fõnn lehetett volna tartani. Akkor ennyi fájdalmat sem

maguknak, sem egymásnak nem okoznak. – De ha a kiegyensúlyozottságot megteremtik, akkor hogyan tarthatnánk visszatérõ Fráter Erzsébet szimpóziumokat?

Jegyzetek

Alapművekre bibliográfiai adataik nélkül hivatkozom.

1. ANDOR CSABA (szerk.): *Majthényi Anna levelezése*. Bp., 2000. 7–8.
2. ebben utal a leendő anyóستól érkezett küldeményre: „[...] én ily igénytelen lény hogy birnám azok magasztos lelkeiket méltánlásra birni? ezt nem akarom hini, Kedves Anya levelének következtében, mely őrangyalómúl szolgál, minden szava félelmem meg vigasztalója, Istenem agy erőt csekély lényemnek, hogy méltó tagja legyek csalágyanak [...]” OSZK Kézirattára, Levelestár. Először Palágyiban olvasható (410.), aztán Staud I. k., Halász II. 1034., majd mások.
3. Móricz ezen a címen „írja ki magából” új házassága érzelmeit.
4. vö. Staud I. 1845 júl. első fele és nov. 18. között nincs küldemény
5. vö. PERÉDY GYÖRGY: *Te csak olyan légy a házamban, mint egy virágszál*. Nagyvárad c. napilap 1926. júl. 20.
6. KERÉNYI FERENC: *A Madách-család osztályegyezsége*. In. A Nógrád Megyei Múzeumok évkönyve, 1979. 181–198. A részletes egyezségből a tárgyalásunk szempontjából leghúsbavágóbbat emeltük ki.
7. előszóval többször kifejezte. 1853. máj. 25-i levelében le is írta: Halász II. 1043.
8. vö. Radó 175.
9. *Egy szerencsétlen nő gyónása*. In. Fráter Erzsébet emlékezete I. Csécse–Balssagyarmat–Bp., 1996.
10. ANDOR CSABA: *Ismeretlen epizódok Madách életéből*. Bp., 1998. 153–196.

Árpás Károly

Fráter Erzsébet a Madách Imre ihlette szépirodalmi alkotásokban

Adalékok a virtuális világ nő-képéhez I.

A VIRTUÁLIS VILÁG ÉS A BEFOGADÓ

A befogadó és a teremtett világ

Ami az ezerkilencszázhatvanas-hetvenes évek fordulóján korszakalkotó újításnak tünt az irodalomelméletben,¹ az ma már általános iskolában is tanítható, sőt tanított tananyag. Az újdonságnak, a befogadás-elméletnek elfogadását, térhódítását, diadalát elősegítették a számítástechnika és a számítógép-használat forradalmi változásai is. Napjaink kutatásai, sőt a közoktatási tapasztalat azt bizonyítja, hogy ezek az újítások hatnak a befogadók / számítógép-használók (és számítógépprogram-fogyasztók) fogalmi gondolkodására is: a virtuális világ, annak idő- és térdimenziói a játékok segítségével (a szimulációk és szimulátorok tökéletesedésével) elveszítette „életkorfüggő” jellemzőjét.

Az egyre divatosabbá váló szerepjátékok² – miközben pszichológia szempontból pótcselekvések is egyben – kitágítják, meghatározzák és manipulálják a befogadói élményt. Ma már olyan szerepjátékok „sorskaraktereit” formálják meg a gyakorlott játékosok (akár a játékmester segítségével is), amelyek bonyolultabbak és valószínűbbek lehetnek, mint a közoktatás kötelező olvasmányáiból kiszűrhető történetek jellemei, szereplői. Példák tucatjait lehetne idézni, hogy egy-egy játékprogram fölépítése hatásosabb megoldásokat tartalmaz, mint a korábbi századok kalandregénye (vagy akár egy mai akciófilm). Hogy ebben a „személyiség-építésben” mekkora szerepe lehet a befogadói életeménynek, s mekkora a játékos világképében ösztönösen és/vagy tudatosan lévő életmintának / életeménynek? Ezt sajnos nem áll módomban meghatározni. Az azonban bizonyos, hogy ma már mind a szerepet, mind a történetet minősítéssel közelítjük: olyan erős lett az

élmény átélésének vágya, hogy ennek nehézsége, bonyolultsága elemi reakciókat válthat ki: nem olvassuk, nem hallgatjuk, nem nézzük (és nem játsszuk) tovább azt a művet, amely nem felel meg ilyen jellegű igényeinknek.

A nő-kép egy prizmán keresztül

Eszmefuttatásomban azt szeretném megvizsgálni, hogy a teremtett világ nő-képét hogyan ábrázolja a szépirodalom. Egyszerűbb lett volna egy szerepjáték „sorsait” vagy csak egy „sorsát” elemezni, de ezek egyszerűek, s így alig hozzáférhetők. Ezért azt a megoldást választottam, hogy a nő-kép megközelítéséhez egy konkrét személy „sorsakaraktereit” és történeti viselkedését veszem szemügyre, úgy, ahogyan azt mások megrajzolták, átértékelték.³ Azt gondolom, hogy ezek az élményérintkezések feltárnak majd valamit mind a „cél-személy” egyéniségéből, mind pedig a figurateremtők embereszményéből.

Választott személyem, Fráter Erzsébet⁴ példája többszörösen is izgalmas, mert az életrajzában és személyiségében lévő homályos pontok ellenére – vagy éppen ezért – állandó kényszerré válik az erkölcsi minősítés. Téma-alanyunk vizsgálatának szempontjából az alapkérdés – legalábbis a Fráter-kutatók eddigi dolgozatai alapján – az elítélés (elhatárolódás) vagy a fölmentés (azonosulás). Akármelyik lesz munkálkodásunk és olvasatunk eredménye, világossá válik a példázati kényszer.

FRÁTER ERZSI-ALAKOK A MAGYAR IRODALOMBAN

A dolgozat további részének megírásához megvizsgáltam néhány szépirodalmi alkotás Fráter-figuráját. Mivel hangsúlyozottan nem esztétika célok vezettek, ezért a művek minősítésére nem kívánok kitérni. Ahol ez mégis megtörtént, ott az esztétikai és poétikai elvek megvalósulása, vagy éppen meg nem valósulása meghatározóan befolyásolta a virtuális világ „sorskarakterét” is.

A választott művek esetlegesen: csak azokat vontam be, amelyek kézbe vehetők voltak; a vizsgálat messze nem terjed ki az összes alkotásra (nagyon komoly, könyvtárost próbáló filológiai munka lenne egy Fráter-képet tartalmazó műalkotásokat felsoroló bibliográfia elkészítése). Hiszem és remélem, e dolgozat olvasói, hallgatói tovább tudják bővíteni a számba vehető munkák adatait.

A választott témához hasonló értekezések⁵ olvasása után úgy döntöttem, hogy a munkálatok során a kapcsolható és kapcsolatos művek keletkezési és/vagy a megjelenési időrendjét tekintem logikailag könnyebben követhető vezérfonalnak. Bár a műnemek szerinti csoportosítás nagy lehetőséget biztosított volna a kompozicionális⁶ szándékok kutatására is, de a rendelkezésre álló idő rövidebbé vált ettől.

1. Lisznyai Damó Kálmán: Az ösgyűrű (Ballada) Fráter Pál nógrádi első alispánnak ajánlva⁷

Az 1845-ben írt költemény (füzér – mert balladának a legjobb akarattal sem nevezhető a kortárs Czuczor Gergely, Garay János és Vörösmarty Mihály e műfajú költeményei után) már ajánlásában is elárulja a megbízóját. Ezt a művet tekintjük elsőnek a Madáchhoz írt (és Fráter Erzsire is utaló) alkotások sorában.

A költő⁸ versifikációs erőlködésének legfontosabb eredménye a befejező, V. egységben valósul meg. A felkért művész célja a jelen (a „célba vett”) Madách-családfát „összeforrasztani” a legendás múltbelivel. Két „balladahőse”: Madách Miklós és Perényi Ilka Madách Emőke és Fráter Erzsike példája és elődje egyszerre (amikor a Perényiek nagyok voltak, akkor voltak tekintélyesek a Fráterek is).

A szerző az V. egység 12–17. versszakában utal igencsak körülmenyesen a szerelmi házasságra, de olyan bonyolult tapintattal, hogy ne sértse meg a Madáchokat se. Lisznyai szerepét a Madách család életében egyébként újra értékeli Andor monográfiája.⁹

2. Eötvös Károly: *Tudomány és művelődés. „Az ember tragédiája” szerzőjének*¹⁰

A nyolc versszakos panegírisz (dicsőítő óda) alig fér bele válogatásunkba. Mégis, kiemelném a szerző által dőlt betűkkel szedett utolsó versszakot:

„– Szeretted! szíved ép volt! érezél!
– S a szerelem önkínjával felér. –
De ha szívednek élte megszakad,
S velődöt megköti a gondolat:
Ember vagy s mint ember hiába élsz.
Hiába küzdesz: írsz, örülsz, remélsz,
S meghalni sem tudsz: agyrém menny-eged
Mindentudás kioltá lelkedet:
A fájdalmat csak ekkor ismered!”

(1862)

Az 1862-es évszám árulkodik: a fiatal szerzőnek¹¹ ez a verselménye korának „éreménye”: csak sejtí, sejteti a szerzőre ható bonyolult lelki hatásokat, nem hivatkozik konkrét adatokra. (Annyit még, hogy a vers az 1861-es országgyűlésen tekintélyt szerző politikusnak szól – nem a Tragédia írójának.)

Figyelemre méltó, hogy Eötvös Károly – jogászí életismeretével és újságíró szímatával – milyen kitüntetett jelentőséget tulajdonít a magánéleti válságnak, lásd az idézet versszak 1–4. sora! Ennél azonban a hivatkozott rész nem több – s így nem foglalkozunk többé vele.

3. Szász Károly: *Madách Imréhez*¹²

Az 1864-ben írt hat versszakos, nyolcsoros strófaból álló költemény inkább epítáfium: halotti vers (mint ilyen jobb és igazabb, mint az ugyanott olvasható Csalomjaié). A Tragédiát is javító (s magával Madáchcsal is kapcsolatot fenntartó) szerző¹³ miközben végigtekint a jól ismert alkotáson alábbi utalásaival a nőre utal:

21

„– Szólj, van-e vágyó hölgyed és lángborod?
.....
.....
Vagy Keplerrel az ég ürét míg méred,
Eljátszad földi boldogságodat?”

(i. m. 13.)

Arra a nőre, akit nem nehéz azonosítani a mai olvasónak Fráter Erzsivel – ám a kora olvasója nem volt ennyire bennfentes a Madách-biográfiában. Tartok tőle, hogy maga Szász Károly sem. S bármennyire is maradandó lírikus Iduna megénekölje, idézeteit és evokációit a Fráter Erzsi-képbe nem tudjuk hitelesen beilleszteni.

4. E. Kovács Gyula: *Madách Imre (Verses tanulmány)*¹⁴

A posztumusz, 1900-ban közölt munka alcímének tökéletesen megfelelő. A szerző¹⁵ irodalomtörténeti (esetleg a korabeli érettségi felelettel egyenértékű) vázlatot fogalmaz meg – a bölcselő óda műfaji igényének szintje (és irodalmi értékének színvonala) nem itt kezdődik.

A költő kísérlete verses formába fogni az életművet – a nagy összegző monográfiákon innen. Szép megfeleléseket lehetne találni a versszakokban – ám minket csak a Fráter Erzsi kérdés érdekel. A 21 nyolcsoros versszakból a hatodikban kapunk utalást:

„...Az őrtítő kint már itt szenvedí –
– Mint lázas alvó, húsz évvel korább’ –
Mídőn Évája hitszegései
Szíve szentségít összerombolák.”

(i. m. 18.)

Ennyi azonban igencsak kevés – L. Kiss, Mohácsi vagy Harsányi építhetett (kérdés, épített-e?) reá – ám költőnk óvakodik a magánélet bogozgatásától! Nem is értékelhető tovább e tekintetben alkotása.

22

5. Lenkei Henrik: *A magyar múltból. Egy szerencsétlen nő gyónása*¹⁶

Lenkei munkáját – másokkal szemben – nem tekintem irodalomtörténeti hitelességű lejegyzésnek. Nem is annyira keletkezési körülményei miatt,¹⁷ hanem mert stílusa, nyelvezete, mondat- és szövege olyannyira ellenkezik a leghozzáférhetőbb Fráter-szövegekkel.¹⁸ A részletező filológiai bizonyítást másra hagyom – nem lesz nehéz dolga. Ha viszont nem dokumentum, hanem fikció, akkor ideveendő, már csak azért is, mert az író¹⁹ munkája a Fráter Erzsiről írott első egyike.

A vallomást tévő személy (lírai én) kiindulópontja: „én nem tartom magam olyan elfajzott, elvetemült teremtésnek, mint amilyenek világga kürtöltek... olyan mélységesen szerencsétlen lény voltam, aki a balszerencés körülményekkel vívott küzdelemben alul maradtam.” Az életrajzi visszaulálás szerint „Martinuzzi Fráter Györgytől, a tragikus végű diplomata-hadvezértől örököltem (sic! – Á. K. [a pálos szerzetes nőtlenségi fogadalma lehetetlenné teszi az állítást]) kaméleonszerű természetemet”, majd menti gyermeksége hiányos neveltetését. Lenkei haldoklója hivatkozik a csesztvei boldog hét évre, s hogy 1848–49 eseményei sem „bonthaták meg kettőnk harmóniáját”.

A haldokló az 1852-es letartóztatást veszi a válság kitörésének, ti. férje nem osztotta meg vele a bujdosó-rejtés titkát. Ezután az anyóssal keveredett kibogozhatatlan konfliktusba. Lenkei Fráter Erzsije az igazi hibásnak a férjet tekinti: „elnéző magatartása valójában mérgező volt kifejlődésem szempontjából.” Azt állítja, hogy a férj(-költő) csak közönségének tartotta! Ezért aztán „mámort kívántam, mert különben belefulladás volna az elkeseredésbe!”

Amikor Madách hazatért, akkor meg lehetett volna változnia: „Más emberré lettem volna, ha eltaszít magától, vagy akár megver.” (Ez a feltételezés megmagyarázatlan, de majd többször is visszatér – Á. K.) A férj azonban „a korábbi kenetteljes lovagiassággal viseltetett irántam”. Erre következik a robbanás – de előtte, az életrajzi ismeretnek megfelelően még levelet ír anyósának a közbenjárásért. „Kikergettek az utcára, hogy nyomorultul elpusztuljak”

Lenkei vallója ezután azt állítja, hogy az első közt olvassa elvált férje nagy művét. Az első rész tetszett (első szín? – Á. K.), de a Kep-

ler-jelenet már nem: „kiderült, hogy én sohasem voltam számára több, mint egy modell, amelyet elhasznált a freskóihoz, hogy használat után részvétlenül kifizesse és elküldje.” Erre válaszként „rohanni kezdtem lefelé a lejtőn...”

A befejezésben az elbeszélő a mindentudó Legfőbb Bíróra hivatkozik, ki „tudja, hogy én nem csak saját gyarlóságomnál fogva, hanem talán még inkább azoknak értetlensége és gögje folytán pusztultam el, akiket földi útítársamul adott a végzet.”

Lenkei Henrik Fráter Erzsije a hazai naturalizmus és szecesszió összefonódásának nem is rosszul megrajzolt perdita-képe. A figura emlékeztet a kései Jókaira épp úgy, mint Ambrus Zoltánra vagy Reviczky Gyulára; külföldi szerzők közül fölidézhető Hedwig Courths-Mahler, Arthur Schnitzler vagy Zola írásainak szereplői.

Az író gyakorlott tollforgató, és egy jó ötlettől vezérelve úgy próbál lazítani a népnemzeti irányzat akadémitizálódtatott jegyein, hogy kétségbe vonja Madách magánemberi feddhetetlenségét. Ezzel lesz az első egyike, akik síkra szállnak Fráter Erzsije „rehabilitációjáért”. Úgy gondolom, érvei a későbbi alkotásokban is visszaköszönnek – s nem azért elsősorban, mert ismerték volna.

6. Juhász Gyula: *Madách*²⁰

Az öt versszakos (4 soros strófa) egyik hangsúlyos helyén, a 3. versszak 2. sorában (összességében a 10. sor!) olvasható az utalás:

„A szerelme följáró halott...”
(i. m. 43.)

Ez azonban kevés az „alany” pontosításához: épp úgy lehet Dacsó Lujza, mint Fráter Erzsije (vagy akár Lónyay Etelka).

A költő a szerző (Madách – lásd cím Á. K.) alkotói lélekállapotának visszaadását tekintette elsődleges feladatának, legfeljebb közrejátszhatott ebben a saját életében átélt provincializmus-élmény is (lásd az Orbán lelke című kisregénye). Nagyon kicsi adalék ez mégis, illő

ide vennünk, mert maga Juhász is műmeghatározó elemnek tekinti *e* szerelmet.

7. *Emőd Tamás: Madách*²¹

Az általános műveltséghez még hozzátartozik Emőd Tamás neve, de a szerzőről már csak a lexikonok tudnak.²² Az 1918-ban született alkotásnak nincs ünnepi aktualitása – mondhatni „önmagáért” íródott.

A 4×4 soros versszak utolsó hat sora kapcsolódhat Fráter Erzséhez – ha kitágítjuk a szójátékot:

„...Kepler képe kopott... És hullt a hó...
(Nógrádban akkor vígan éltek kendtek!)

Évára gondolt. Hervadt ujjai
Nyugodni tértek lassan ölébe;
Ave... betűzte visszáján a szót,
S egy »Ave« szót írt a papír fölébe.”

(i. h. 27.)

Elteltek a kételkedéstől, hogy nyomdahiával állunk szembe – ti. nem sok értelme van a szójátéknak, ha mindkétyszer „Ave” szerepel – nem vagyunk a kötet szerkesztőjének helyzetében, hogy utána járva kérdőjelünket ponttá változtassuk. A szempontunkból ugyanis ennek nincs jelentősége! Minek van? Emőd bizonyágát adja annak, hogy vajmi kevés fogalma van a Madách-életrajz tényeiről: ha a Tragédia alapeszméje a letartóztatás után a pozsonyi Vízikaszárnyában fogalmazódott meg és ha az utolsó finomítás befejező dátumának az 1860-as évet tartjuk, akkor a 3. versszak zárójeles állításának, bármennyire is elegáns Ady-reminiszcencia, nincs igazságtartalma. Nem marad más a versben, mint két tény: valóban vannak olyan színek, amelyekre evokációt építene – és valóban az „Ave” szó fordítottja „Eva”.

Emőd verse természetesen beleillik a Madáchról szóló versek halmozásába, csak Fráter Erzsé utalása túl sejtető: ezért nem tudunk mit kezdeni vele.

8. *Juhász Gyula: Madách Sztregován*²³

A négy versszakos (8 soros strófák!) költeményben itt is hangsúlyos helyen említődnek meg a romantikus szerelem alanyai: Ádám és Éva figurájában értelmezésem szerint Madách Imre és Fráter Erzsébet.

„És éljen Éva is, a némbor,
Bár forró jege nem hevít...”
(i. m. 44.)

Nincs olyan Juhász Gyula életművét taglaló monográfia, amely segítségünkre siethetne: milyen mélységben ismerhette 1922-ben (és előtte) a Madách-életművet és a Madách-bibliográfiát költőnk, ám mint magyartanár bizonyosan ismerte Palágyi Menyhért, Alexander Bernát, Riedl Frigyes, Morvay Győző és Voinovich Géza munkáit. Fráter Erzsé-képét mégis inkább a művekből kell nyomoznunk – és ha nem tekintjük túlzásnak: az impresszionista költő életélményéből.

A vers egésze azt tanúsítja, hogy a példál vett költővel a provincialitással, az elismeréssel küzdő előd sorsát érezte elsősorban közönségnek a szegedi száműzött. Ez is oka lehet annak, hogy a nő szerepét a költői tragédiában nem tekintette elsődlegesnek. (Érdemes lenne megvizsgálni, mekkora a gyakorisága Juhász életművében a negatív nő-beállításnak!)

9. *Gellért Oszkár: A Madách-centenáriumra*²⁴

Hangsúlyozottan alkalmi versről van szó – ezt bizonyítja a datálás: 1923. 01. 21. De nyújt-e nekünk egyéb segédkezet az évszám, a cím, az alkotó vagy alkotói módszere?

Gellért Oszkár mára már kihullott az általános műveltség illendő köréből. Ha említjük is nevét, mint a Nyugat társszerkesztőjét idézzük – pedig több volt ennél.²⁵ Nézzük meg azonban versét!

A szabadverses formába úgy illesztette bele a Nő-képet, hogy nagyon nehéz elválasztani az ünneplő-számonkérő soroktól. Próbáljuk

meg a három szakaszból (3 sor – 4 sor – 5 sor) álló költemény meg-
bontását!²⁶ A költő – talán először merül fel a „szférikus ötlet” –
Ádámot a földhöz kapcsolja (s a lírai én E/1-es szerepébe Madách
alakját vonja be – lásd a cím!), Évát pedig a holdhoz:

„Föld-testemből kiszakadt Éva-holdam,
S visszaragyog rám.

(i. m. 38.)

Sajnos, a vers túl rövid ahhoz, hogy több, bizonyító erejű információt
is tartalmazzon – ezért a zárás poénja már nem vonatkoztatható
Fráter Erzsire:

„Emlémemül itt hagynám, Kronosz,
A Nő szerelmét –
S a Férfi forradalmát!”

(i. m. u. o.)

Gellért verse ezzel inkább a Madách-versek sorába illeszthető.

10. Győry Dezső: *Az örök harc*²⁷

A költő a születési centenárium kapcsán alkotta meg ünneplő versét,
amely a panegírisz és a bölcselő óda vegyülékének fogható fel. Az ün-
nepi alkalom a megmérettetésé: a 22 ötsoros (Adyra emlékeztető
xaxxa rímképletű, jambikus lejtésű) strófákban megkísérli
megragadni a „madáchság” lényegét.

Győry²⁸ alkotásában megtalálhatjuk a nőre (valószínűleg Fráter
Erzsire) utaló nyomokat:

„– Én már szívtam Hippia ajkán
A kéjbe menekült gyönyört...”

(11. vsz. – i. m. 30.)

„– Keplerral lestem égcsudákra,
S osztottam szóban jós-italt.
S míg nőm megcsalt, csókolt, nem értett,
beszédülve a Végtelenbe,
álmodtam forradalmi dalt.”

(12. vsz. – i. m. u. o.)

Az idézetekből azonban inkább az bizonyítható, hogy az ünneplő köl-
tő a Tragédiát kívánja megidézni – s mert egyértelmű döntéshez nem
ad elegendő támaszt, ezért Győry Dezső alkotását is a Madách-versek
halmazába sorolom.

11. Telekes Béla: *Madách homlokán túl*²⁹

Telekes Béla³⁰ a meglett ember Madách-képét vázolja bölcselő ódá-
nak szánt szabadversében. Bizonyos, hogy tanulmányozta nemcsak a
megjelent Madách-irodalmat, de a Madách-verseket is (különbö-
nben hogyan lenne ismerős a magánéleti átok / kárhozat minősítés:

„Bús homlokod mögé
Nem bízvabízáson osont-e saját orgyilkos *kárhozatod*?
Világot eltemető bús homlokod mögé
A magad sorsa és minden bízó hősödé
Oly *lidérccláng* vigaszt, ó, mint lobbanthatott?”
(i. m. 35. – a két különböző kurzív kiemelés tőlem: Á. K.)

Bizonyítékként föllapozhatjuk a Praznovszky-gyűjteményt:

„Büvös világ titkába látok,
Melyen megült egy régi átok...”
(Szalay Károly: *Alsó-Sztrégován*, 1901.; i. m. 22.)

„Mindent mi bántott, régen elfeledtem:
A bút, mibe önsorsom átka vitt...)
(Lenkei Henrik: *Epilog „Az ember tragédiájá”-hoz.*
1910.; i. m. 25.)

Hogy sejtésünk bizonyítható, azt a vastagon kurzivált szó is alátámaszthatja, hiszen a Madách-biográfiákból közismert: kit és ki nevezett Lidérckének, Lidércnek.

Sajnos, a vers alkotója nem a Fráter Erzszi-szálat bogozgatja, s bár ide tartozónak tartjuk a költeményt, túl kevés információt tartalmaz a témánk részletező kifejtéséhez és/vagy igazolásához.

12. Szabó Lőrinc: *Isten*³¹

Nem kevésbé problémás Szabó Lőrinc alkotása sem. Maga a művész sem segít visszaemlékezésében;³² a szöveg alaposabb vizsgálata is legfőljebb sejtetéseket tartalmaz:

„...Oh, szerelem, beteljesülés! termő nyár! ősz gyümölcse!
Kétely, mely bennünk sutorog süketen és vakon,
hogy a megvetés börtönfalán is keresztülvöltse:
ébredj, bolond, ébredj, idegen hernyó rág álmaidon!”

.....
„Én voltam a bűn és a szeretet, én voltam a rab s a korbács,
én voltam az ember, az állat, a te meg az ő...”

.....
„...kettő vagyok én, kettőben-egy, s ha e kettőt összegyúrni
próbálom, sutorog vad tüze, mint lombikban a rossz keverék...”
(i. m. 41–42.)

Úgy vélem, hogy a lírai én E/1-es megszólaltatása lehetővé teszi Szabó Lőrincnek, hogy az évforduló és Madách-élménye kapcsán önmagáról, személyes problémáiról szóljon. Mindenesetre egy részletező Szabó Lőrinc-monográfia segítségével ezt könnyebben be lehetne bizonyítani, mint a kérdés hátterében Fráter Erzszi jelenlétét.

A misztikussá formált önvallomásba azonban különösebb félreértelmezés veszélye nélkül „belekeverhető” Madách magánéleti problémája – ezért vettük ide a verset.

13. Harsányi Zsolt: *Ember küzdj’... Madách életének regénye 1–3.*³³

Harsányi regényében³⁴ Madách Imre a főszereplő – igaz, hogy minden más, az életrajzban, illetve a leszármazottak emlékezetében élő személy így vagy úgy megemlítődik, de külön nincs súlypontozva. Mivel a szerző³⁵ sok dokumentumot használ föl, ezért figurái nemcsak árnyaltak, hanem „történelmi hitelességük” is kétségtelen. Ha van második főszereplő, akkor az édesanya az. Ez azonban nem véletlen: a kilenchnapos kisfiú és a negyvenegy éves haldokló mellett egyaránt ő áll! Ez az oka elsősorban annak, hogy Fráter Erzszi háttérbe kerül.

Harsányi Fráter Erzsije³⁶ alig tér el a ránk maradt dokumentumok rajzától: gyaníthatóan van benne a hozománytalan férjvadászból; érzékelhető a kevésbé iskolázott (hiányos műveltségű) asszony bezárkózni vágyása – csesztvei mézeshetek –; jelen van a kisebbségi érzését vendégeskedéssel és „nagyasszonyi szereppel” kompenzálni vágyó törekvés; érthetővé válik a titkolózás, amely elválasztja a feleséget férjétől, menyet anyósától. Mégis, mindezek ellenére Harsányi nem tudja hitelesen megrajzolni a szakítást. E gyengeség ellenére egyik érdeme, hogy nem akarja sem Majthényi Annára, sem Fráter Erzsibetre fogni – lehet, hogy ezzel halványabbak lettek a jellemek, a konfliktus-szituációk, viszont toleranciája ma is élvezhetővé teszi regényét.

A regény hatvan fejezetéből harmincnegyben kap az asszony szerepet: gyermekségéről, neveltetéséről semmit nem tudunk, a válás utáni időszakból is szemérmesen keveset. Az alaphangot Szontagh Pál értékelése adja: „...ez nem fog beleszeretni soha senkibe. Ez csak sajátmagát tudja szeretni.” (I. (XXI.) 204.); ehhez kapcsolódik a pesti Madách-értékelés: „Az jutott eszébe róla, hogy ez az asszony neki már nem felesége, hanem szeretője.”(III. [I.] 21.). Érdekes, hogy mindezek mellett és ellenére Harsányi nem szövi tovább ezt a naturalisztikus, pszichológiailag (és a dokumentumokkal is) alátámasztható jellem-

zést. Végül inkább Fráter Erzszi későbbi sorsára utal, mint komoly zsarolásra a bocsánatért könyörgő asszony fenyegetése: „Ha te engem csakugyan eltaszítasz magadtól, én el fogok zülleni.” (III. [III.] 60.).

Összegezve úgy véljük, hogy Harsányi nem akart „belekotorni” a Madách család belső ügyeibe, legfeljebb az anya figurájának megrajzolásokor: antipátia sógora iránt (a testvéri egyezség), ellenszenv a veje iránt (Huszár Sándor) és feltételes ellenérzések az „alulról” jövő menyek és menyjelöltek iránt (Pál menyasszonya, Imre nőkapcsolatai). Pedig hát Fráter Erzszi állandó panaszkodásai, Károly teljes kiálása az anya mellett, illetve a Madách-leszármazottak személyi torzalkodásai arra utalnak, hogy lett volna söprögetni való a család portáján is. [Eléggé kétértelmű a Borka-szerelm története is, meglehetősen nehéz helyes erkölcsi döntést kialakítani.]

Harsányi Fráter Erzszi a sokat ígérő részletek ellenére irodalomtörténeti kliséfigurává merevedik, bár kétségtelenül előbb alak marad, mint Palágyi Menyhért ábrázolásának nőszemélye. Nem véletlen, hogy a figura megrajzolása kihívássá vált: újabb és újabb művek születtek a hiányosságok megszüntetése érdekében.

*14. Mohácsi Jenő: Lidércke. Madách Imréné Fráter Erzsibet életének és halálának regénye*³⁷

A regény merészen 1854-gyel, a Paradicsomból való kiűzetéssel kezdi a főszereplő történetét. A tíz fejezet³⁸ elsősorban az időbeli eseményeket követi 1875. november 17-ig, Fráter Erzszi haláláig, de a hősnő monológjaiból áttételesen gyermekkoráig kapunk visszavágásszerű emlékvillanásokat. Ezzel az író³⁹ eléri, hogy csak az önállóvá kényszerített, küzdő és küszködő nőalakra figyeljünk.

Mohácsi a maga Fráter-képét a pszichológia legújabb eredményeire támaszkodva (Sigmund Freud, Ferenczy Sándor, de még Csáth Géza írásainak hatása sem zártható ki) építi fel. A neveltetése miatt labilis idegzetű Fráter Erzszi a társasági életben kíván kárpótlást: anya-hiányának frusztrációját vetíti ki Majthényi Annára; szabados, „fiús” neveltetéséből fakadó apa-lázadását pedig Madáchra (akkor szereti, amikor erőt mutat fel, amikor bünteti).

Merész erotikus utalásokkal él abban a tekintetben, hogy a férj ölelései keltik fel benne a nőt, de az – archaikus neveltetésű udvariaságából, betegségéből és/vagy irodalmi ambícióiból fakadóan – nem tudja, nem akarja kielégíteni. Ehhez járul még a két szülési bonyodalom: első gyermekük életképtelensége és a negyedik: Borbála születési körülményei. Ezt támasztja alá a két felidézett gyermek-jelenet is: Aladár hajának kitépése az erotikus vágy jelentkezésekor, illetve Jolánka leitatása, csakhogy találkozóra siethessen. Mindezt csak az utalásokból lehet összeszedni!

Hasonlóan ügyes a kikapós Madách Imréné botrányossá lett nemi életének bemutatása: a romantikus regényekből ismert burkolt áttételek – például a Fráter Balázssal való kapcsolat – fonódnak össze a naturalizmus óta ismert önvallomások szókimondóságával (de ez mérsékelten), hogy a szürrealisztikus utalás is belekerüljön (Klobusitzky és a kutya).

Mohácsi az expresszionizmus nyelvi eszközeit veszi kölcsön – Szabó Dezső újítására támaszkodva⁴⁰ –, hogy Erzsike tudatának elborulását érzékeltesse. Ez először a szakítás idején jelentkezi, amikor az infantilis tudat nem akar szembesülni a valósággal, aztán az alkoholistává váló személyiség érzékeltetésekor. Csáth Géza vagy Kosztolányi Dezső munkáit juttatja eszünkbe, ahogy a kifejlődő elmebaj rögeszméit idézi: üldözési mániáját, amelynek három fő személye Veres Gyula, a gyám, Majthényi Anna, az anyós, és Madách Imrében manifesztálódó önnön lelkiismerete.

A romantikus fenyegetésű zárlat-igény (majd a megtagadott anya kísérteti fogja a szellemvilágban hívő Aladárt) sérül: az író a lektúrt kívánó olvasók kedvére téve anyai áldással, megbékéltető Úrvacsora feladásával fejezi be a történetét. A megszépítő vég nemcsak a rokokonak szólhatott (akiktől az adatok többségét beszerezte), hanem az olvasói kívánságokat is tapintattal kielégítette.

*15. L. Kiss Ibolya: Erzszi tekintetes asszony*⁴¹

Az 1942-ben megjelent, majd 1998-ban másodszor közölt regény főhőse – s valóban annak írt szereplője – Fráter Erzsibet. Az író (ismer-

reteink szerint) első regényében kellő alapkutató után a magyar női-rői hagyomány nyomdokain haladva alkotta meg művét. Szerkezete⁴² jól átgondolt, ám stílári megoldásai Erdős Renée, Gulácsy Irén, Tormay Cecil és Tutsek Anna, sőt helyenként Beniczkyé Bajza Lenke könyveit idézik. A kortárs Kosztolányi Dezső, Márai Sándor vagy Szentkuthy Miklós után aránytalanul nagy a minőségi különbség. De dolgozatunkban nem a szépírói erényeket kutatjuk.

Az ötvenöt fejezetből álló regényben a szerzőnek meg kellett birkóznia az életrajzi adatok tömegével és hiányosságaival. Tömegével, mert L. Kiss Ibolya az első, aki a Fráter-kép módosításához a legtöbb tárgyi bizonyítékkal rendelkezik; hiányosságaival, mert ezek is kevesek a célszereplő személyiségének megrajzolásához. Ezt az ellentmondást írónk részben kompozicionális megoldással kívánja föloldani, részben pedig a rekonstruált múlt századi világ emberi kapcsolatrendszerének bemutatásával.

A jellemkompozíció alapja Fráter Erzsébet önfeláldozása, Leegyszerűsítve – és szó szerint többször szerepel a műben –: a költőnek szenvednie kell a nagy műalkotáshoz, a családi boldogság elnémítja a művészt. Ennek a véleménynek az értékelésétől eltekintek.

Ezt az alaptézist támasztja alá a férj megértése és kétszeri megbocsátása: Pesten a Hanzély-epizódot, a cséhteleki levélben a losoncit. Ezekkel a gesztusokkal nemcsak Madáchot kívánja fölmenteni, hanem az elsődleges jelentéssel szemben (Fráter Erzsébet mégis lenne valami bűne) magát a főszereplőt is. Ugyanezt szolgálja a két fölmentő beszélgetés: Fráter Béla és felesége a bűnösség fizikai lehetetlenségéről, illetve Szikszai tiszteletes és a haldokló között. Mindezekből és mindezek szerint Madách Imre és (Majthényi Anna) helytelen pedagógiai nézetei és elvei támadtatnak: miért nem tudtak mit kezdeni a jó szándékú, de dacos, végletes érzelmekre és reakciókra képes, de nagy lélekkel bíró, anyátlanul, s így nevetlenül felnőtt lánnyal.

Sokkal több gondom van a másik pillérrel. Az írónak nem volt érkezése eléggé sokáig, vagy kellő mélységben tanulmányozni az 1840-es évektől az 1870-es évekig terjedő napi sajtót. Ha csak a Pesti Divatlapot, az Életképeket és a Délibábot, valamint a Vasárnapi Újságot olvasta volna is (hogy a különféle jelentéktelen és/vagy tisztavirág-életű

helyi kiadványokat ne is említsük), akkor el tudott volna szakadni a két világháború közti korszak magyarkodó dzsentroid színházi és filmélmény ihletésű díszletvilágától. Talán egyetlen egy hiteles társadalmi és társasági életképe van: az 5. fejezet cséhteleki mulatsága, ám ez meg olyan szembeütő Mórincz-utánpótlás, hogy meg se lenne szabad említeni. A regény tele van anakronizmusokkal, amelyek ráadásul azért bántóak, mert a kortárs epikában ennél többet tudnak a harmadik, negyedik vonalbeli írók is.

Mégis, van valami, ami arra készítheti az olvasót, hogy ne hagyja abba az olvasást, hogy végigkövesse ebben a virtuális L. Kiss Ibolya-jelzetű világban a szereplő sorsának alakulását: a jelenetelési technika alapjául szolgáló kapcsolatháromszögek felépítése! Ilyen például a Madách Imre–Fráter Erzsébet–Majthényi Anna hármas, amelyre már a második kiadás szerkesztője is felfigyelt. De ilyen például a Madách Imre–Fráter Erzsébet–Szontagh Pál, vagy a Fráter Balázs–Fráter Erzsébet–Klobusiczky Béla, vagy a Hanzély Ferenc–Fráter Erzsébet–Meskó Miklós, illetve egészen kidolgozatlanul a Fráter Béla–felesége–Fráter Erzsébet és a Madách Aladár–Fráter Erzsébet–Madách Jolán háromszög is. Andor Csaba véleményét⁴³ ugyan túlzásnak tartom, de nem véletlen, hogy a regény leghatásosabb részei ezekhez a háromszögekhez kapcsolódnak (különösen kiemelhető a 32. fejezet nagy szakítási jelenete) – ezzel is megteremtve egy későbbi dramatizálás (rádiójáték, tévéfilm) lehetőségeit. Ezt lehetett volna finomítani, ám a szövegből úgy tűnik: az író azonban nem ismeri, s így nem is használhatja a modern lélektan eredményeit (a freudit se!), s így mindent a 19. századi szecesszió és naturalizmus hagyományai szerint old meg, legföljebb itt-ott szüremkedik be a romantikus megoldások emléke (például Hanzély öngyilkossággal való érvelése).

Írónk a gyűjtött dokumentumok fölhasználásával, beépítésével próbálja meg hitelessé tenni személyiségrajzát, pedig az arisztotelészi képlet egyszerű, az ezópusi – Arany János-i (Vojtina-levelek!) malacmese pedig közismert. Kár, hogy az írónő 1942 után nem kísérletezett újabb munkákkal.

Kiss Ibolya Fráter-képe az 1920–30-as társadalmi ideológiájának konzervativizmusát a lázadásra nem cserélő, de a hagyományok joga-

sultságát megkérdőjelező nemzedék példakép-kutatásának kifejeződése. Háttérbe szorulásának egyik oka a rajzolt kép gyengesége, a másik pedig az 1940–50-es évek sulykolt szocialista embereszménytől való eltérése. Be kell vallani, hogy az ezredfordulóra nemcsak dokumentumai avultak el, hanem nő-mintájának értékei is.

16. *Madách (játékfilm)*⁴⁴

A film ugyan címe szerint is vállalva Madách életéről szól, de a forgatókönyv írói kitüntetett szerepet adtak Fráter Erzsinek. Már azzal is, hogy az 1845-ös nevezetes balassagyarmati bállal indítják a film-történetet. Ezen és ekkor hangzanak el a leendő feleség szavai: „Élni, élni, mi édes, mi szép! ... Engem ne vároztasson egy férfi se! ... A tánc a fontos, nem a gavallér!” Látjuk az ismert karkötős jelenetet és hallhatjuk Szontagh végzetes szavait, amelyet az anyának mond.

A szövegírók sok idézetet vesznek a Tragédiából, ezzel igazolva mintegy L. Kiss Ibolya Fráter Erzsijének állítását: én voltam a Múzsza. (Nem bizonyítható, hogy ismerték volna munkáját – Á. K.) A film aránylag gyorsan átlépi az életrajzi eseményeket, csak a befogásnál időzik el. E jelenetből kiderül, hogy a bihari, protestáns származású leánykának, aki a forrongó 1840-es években nőtt fel, fogalma sincs a politikai helyzetről vagy arról, hogy az ember nemcsak magánszemély, hanem nemzetéhez hű polgár is. (Ez egyébként, ilyen sarkítottan a filmírók „leleménye”.)

Két momentummal gazdagodik a Fráter Erzsikép: Hanzélynak azt mondja, hogy „rakni kell a tüzet, különben kihül a kályha”, ugyanakkor fényképére a Pestre internált férj szobájában ráfolyik a gyertya viasza. A film poentíroz: a legendás parasztnyecskés kirándulásról hazaérkezve ott találja anyósát, s akkor érkezik haza Madách is. Majthényi Anna hallgat, Erzsik ekkor iszik először.

A botrány vadászat – Meskó föltűnése – nincs különösebben kiemelve (bár harmadszor halljuk tőle: „előbb ki kell érdemelni”).⁴⁵ Madách a filmben ekkor veti papírra a Tragédia Első színének mondatait. Annál inkább kulcsjelenet a losonci bál. Míg a film bemutatja a bot-

rányt, bevágva megtudjuk: Majthényi Anna tájékoztatja fiát a Hanzély-esetekről. A férj a hazaérkező feleséget kizárja.

Fráter Erzsi szempontjából jelentős még a válási okirat aláírás – nem különösen hiteles a színészi játék. Sokkal erősebb és hitelesebb az alakítás a váradi jelenetben. Amikor Madách megérkezik Jolánkáért, akkor már Erzsik italos, közben is ráiszik. Tragikus vádja: „Kifosztottatok!” nem a szöveggörnyezettől lesz hiteles (elég gyenge itt a forgatókönyv, hiszen ez a kirohanás – bár pszichológiailag minden eddiginél hitelesebb – alig van jelezve), hanem Szörényi Éva alakításától.

A filmben még egyszer feltűnik Fráter Erzsik alakja: a mézeshetek almaszakítási idillje, melyre emlékezve először azt kívánja Madách, hogy vágják ki ezt a fát, majd átélve képzeletben az élményt újra, kéri, hogy mégis maradjon ennyi a múltból.

A három színész: Poór Lili (özvegy Madáchné), Timár József (Madách) és a már említett Szörényi Éva (Fráter Erzsik) minden tudásukat latba vetették, hogy a mai nézők ebben az életrajz történetben ugyanúgy fölfedezzék az örök emberik, mint ahogyan ezt Madách művében, a Tragédiában nap mint nap megkíséreljük. Ennek tudható be, hogy Fráter Erzsik személyisége elhalványult a sodró cselekményben, s helyenként dévaj, kacér, cigánykodó, a nagy emberhez nem méltó társá silányult. Lehetne ugyan fölmentés neveltetése, de a nemzeti politikával való közömbös, sőt értetlen viszonya végül is taszító hatású lett. Azt lehetne mondani, hogy Szörényi Éva a Szontagh Pál-mondásra építette fel a figurát: „Az ilyen lánynak udvarol az ember, de nem veszi feleségül.”

17. *Székely Júlia: A két Madáchné*⁴⁶

A Mohácsi Jenő emlékének ajánlott dráma⁴⁷ meg nem nevezve többször támaszkodik L. Kiss Ibolya regényére. A magánéleti tragédia alapjának szerzőnk⁴⁸ „özvegy” Madách Imréné Majthényi Anna jellemét, személyiségét tartja: ő nyomja el fiát, ő teszi lehetetlenné a menyét. Ebben közreműködik a Luciferként az emberekkel kísérletező barát, Szontagh Pál is. Veres Pálné a rezonőr – két okból is szeren-

csés: ismerjük a drámaíró Madách iránta való vonzalmát, illetve pedagógiatörténeti jelentőségét.

Székely Fráter Erzsije a körülmények rabja – ezt nem is annyira a pszichologizáló részletezéssel éri el a darab írója, mint inkább a jele- netezési technikával. Kivételesen nem szolgál a mű előnyére a Madách-idézetek befűzése! Ha már a modern kor nőfelfogásához közelíti a személyeket (ne felejtsük, esetenként a nevek is elmaradnak), akkor vállalni kellett volna a Madách-mondatoktól való eltávolodást, főleg az aforizmák beépítésétől kellett volna tartózkodni.

Fráter Erzsike Székely drámájában olyan ösztönlény, aki mégis vagy épp ezért kísérletet tenne az alkalmazkodásra. Kísérletei azonban – ebből származna tragikum? – újra és újra kudarcba fulladnak. Ráadásul tetteit, gondolatait pozitív megvilágításba helyezi a nagyasszony rosszul értelmezett (szerzői felfogás? valóság?) bigott katolicizmusa – viszont éppen ellenfelének ilyen túlzású árnyoldalai végeztetik el a befogadóval a kontraszt-készítést. Úgy vélem, hogy a mű, a jellemábrázolás gyengeségeit a világnézeti heterogenitás okozhatta – de ez későbbi vizsgálat tárgya lehetne.

18. Jobbágy Károly: *Madách*⁴⁹

Ismét ünnepi az alkalom, a halál évfordulója. 1964-ben a magyar irodalom egyik fenegyereke⁵⁰ szabadversben hajtott fejet az előd emlékének. Jobbágy életrajzának ismerői megértik, hogy miért épp azt emelte ki az életrajzból – nekünk a nő-utalás számít!

„...Éva! hördült fel néha. Éva! Éva!
S a pénzt sürgető levéltöredékek
mögött szétnyílt a selymek hasadéka
és Fráter Erzsike fehér bőre fénylett.”

(i. m. 51.)

Az utalásból sejthető – s nemcsak az Éva=Fráter Erzsike azonosítás miatt –, hogy Jobbágy Károly ismeri a madáchi magánéletet (szemben

Bárdosi Németh Jánossal, akinek szintén a Praznovszky-gyűjteményben található versében csak a hagyományos sejtetés olvasható: „...mikor minden veszve már, / a gazdag élet, asszony és remény” [i. m. 53.]). Ám a vers címe és szándéka miatt nem a feleség lesz a központi személy. Ennek ellenére a tisztelgő versek közül itt találkozunk először konkrét adatokkal – s ezért illik ide a választott alkotás. Érde- mes összevetni a későbbi költemények fokozott asszonyiságát ezzel az előfordulással!

19. Keresztury Dezső: *Madách ünnepére*⁵¹

A sokat emlegetett, 19. században bűvárkodó kultúrpolitikus⁵² alkal- mi ódájában előkerülnek a biográfia tényei:

„..... A házban anyja
uralkodott. Az eltaszított feleség ki tudja
hol, merre járt: csak sajgó sebként volt jelen,
mint másik vérszomjas szerelme, tört hazája is.”

Bár Keresztury jól ismerte a madáchi belső világot – a Madách-drá- ma: *Csák végnapjai* parafrázisa is bizonyítja –, de az ünnepi alkalom eltérítette: nem ment bele a magánélet értelmezésébe. Így lett alkotása a Madáchot ünneplő ódák egyik legszebbike – de adósa a Keresztury – Fráter Erzsike-képnek. Talán, ha az Arany-monográfia után, mellett lett volna ideje...?!

20. L. Kiss Ibolya: *Az asszony tragédiája*⁵³

A dokumentum-kötet a szerző korábban megjelentett regényének mintegy műhelymunkálatait tartalmazza. A dokumentumok vagy do- kumentumszerű szövegek vizsgálatával nem foglalkozom: nem felel meg a címünk támasztotta követelményeknek – a dokumentumok ér- tékelése esetében elfogadom Andor Csaba utószavának értékelését.⁵⁴

21. Szemlér Ferenc: Madách⁵⁵

Az erdélyi költő⁵⁶ 1976-ban idézi Madáchot. Alkotásában – az E/1-be váltás miatt is – Szabó Lőrinc-i megoldással találkozunk: nehéz lenne bizonyítani az alábbi idézet „fráter-erzsiségét”:

„Akkor egyszerre omlott körülöttem
össze minden. A család és haza
eresztékei foszlottak laza
szövevényyé, és dőltek szét erőtlen

tetemekké a vérrel és ideggel
tele egykori testek...”

(i. m. 60.)

Szemlér lírai alanya azonosíthatatlan; de a költő életrajzát kutató irodalomtörténész inkább arra az álláspontra helyezkedhet, hogy Madách sorsa kapcsán a magáéről és honfitársaiéről beszél a tárgyalt versben. S ha ez így van, akkor a költemény nő-képével tovább nem tudunk foglalkozni.

22. Tózsér Árpád: Adalék a nyolcadik színhez⁵⁷

A Romániában, Erdélyben élő és alkotó művész⁵⁸ látszólag a prágai színekhez kapcsolta értelmezését. Ám Szenczi Molnár Albert figurájába bújva csak „föladja” a szót Az ember tragédiája írójának: hiszen nem kétséges, Kepler–Ádám Madách alteregója. Igen érdekes, hogy a részletben Kepler milyen kitüntetett szerepet tulajdonít a Nőnek (amellett, hogy az ismert aforizmával [Minő csodás kevercse...] nyit):

„A hazád ott van, hol gyökereid,
S mi mindnyájan a Nőben gyökerezünk,
S a Nő – nőnk, anyánk – a Földdel rokon...

.....

A Világegyetem absztrakció,
Ha léted nem érintkezik velem.
S ha érintkezik: a Nő a kapocs.

.....

A Nő anyag, a Haza eszme csak.
Amaz szolgál, emezt szolgálni kell...”
(i. m. 61–62.)

Tózsér kísérletének fölismerhető célja összekapcsolnia múltban a magánélet és közélet problémáját, az egyéni lét és a haza polgára követelményét. Az allegorikus áthallások megemelik a művet – viszont akinek nincs politikatörténeti rálátása, az nagyon nehezen fog megbirkózni az értelmezéssel. A megoldás torzó, de a Nő-kérdés taglalása Madách (és Tózsér) életélményére támaszkodik – így a Fráter-kép taglalásába beilleszthető.

23. Lászlóffy Csaba: Udvarház Sztregován⁵⁹

Bár Lászlóffy Csaba⁶⁰ munkája 1983-ban keletkezett, de a könyvkiadás 1985-ben tette ismertté. Igaz, a korabeli romániai és magyarországi viszonyok miatt nem várhatjuk, hogy mindenki tudjon róla,⁶¹ ám választott témán körébe tartozván erről a műről is szólni kell.

A költő-író – talán az évfordulóra is tekintettel – a provincialitással és saját megítélésének kételyeivel küzdő figurának rajzolja meg Madáchot. Óvakodik leírni a vezetéknevet; csak a családtörténet és az életmű ismerői ismerik fel az elbeszélőben az imitált művészt. Talán ez lehet az oka, hogy Fráter Erzsike csak egy a négy nő közül; az anya, (Huszár) Anna és Borka több szöveget kap. S ami Fráter Erzsike, az a hagyományos asszony-asszociációkat hívja elő: „De képes lett volna vajon az a nő bár az anyai önfeláldozásra? Nem vágyódott-e el gyermekei mellől a sivár önzéssel, olcsó örömmel járó magafitogatásba? Lelke mindvégig meddő maradt, hiába született a teste termékenységre és kéjes kitarulkozásra.” (48.)

A nő-alakok mellett nagyobb szerepet kap a besúgó romantikus alakja a Civil – és Arany János. Ám a szerepkörük problematikája már eltér dolgozatunk tárgyától; legfeljebb azt teszi világossá, hogy miért nem tud a szerző közösséget vállalni az elvált feleséggel, vagy legalábbis szimpátiát kelteni iránta.

24. T. Pataki László: *Lidérc láng*⁶²

Az író-újságíró alkotása létrehozásakor részben kutatásaira⁶³ épített, részben pedig a korábbi művek (irodalomtörténeti és szépirodalmi) Fráter Erzszi-képével⁶⁴ vitázva teremtette meg sajátos portréját.

A monodráma kiindulópontja a nagyváradi ispotály; 1875 novemberében vagyunk. Az elidegenítő effektusként alkalmazott, keretként is használt dialógus után (és előtt) az agonizáló főszereplő visszaemlékezéseit fogalmazza meg. Elkülöníthető szerkezeti egységek: K₁ (91.) – A (92–95., normál tagolás) – B (95., bentebb kezdés, zárójelben) – C (95–103., normál) – D (103–104., bentebb) – E (104–108., normál) – F (108–109., bentebb) – G (109–112., normál) – H (112., bentebb) – I (113., normál) – L (113–114., bentebb) – M (114–115., normál) – K₂ (115.).⁶⁵ A szerző-rendezői utasítások finomításával a továbbiakban nem foglalkozom.

T. Pataki az, aki az eddigiekhez képest a lehető legteljesebb „rehabilitációra” törekszik, s ehhez – másokhoz hasonlóan – Majthényi Anna figuráját alkalmazza ellenpontként. Fráter Erzszi agóniájából kibontakozik az ártatlanul meghurcolt, kifosztott beteg asszony képe, akinek egyéniségét alig tudjuk a szöveget analizálva fölépíteni (a ködös megfogalmazás lehetetlenné teszi). Az viszont tény, hogy a szerző nem foglalkozik a pszichológiai, pszichopatológiai értelmezésekkel: sem az üldözési mánia, sem a csavargási kényszer, sem az alkoholizmus vagy akárcsak az eskőrként emlegetett epilepszia gyökerére sem vezet rá. Mindezt azért Majthényi Annára kenni áttételesen sem lehet.

A szereplő személyiségképe tehát kettős gyökerű: egyrészt a szerző elfogultságának származéka [harcoljunk Fráter Erzszi igazságáért],⁶⁶ másrészt a szituáció jellege – ez utóbbi lehetővé teszi a hiteles

adatok mellett a nem hitelesek beépítését is. T. Pataki olyan erős „színezéssel” dolgozik, hogy már-már ellenkezőjére fordul a hatás: hajlamosak leszünk elfogadni az „ellentábor” véleményét. Viszont kétségtelen, hogy a vele „feleselni akaró” tovább fogja bővíteni a „Fráter-irodalmat”.

25. Désaknai Mária: *Madách Imréné Fráter Erzsébet. Te csak virág légy*⁶⁷

A szerző munkáját esztétikai szempontból nem kívánom minősíteni, nem emelkedik ki többi közzétett könyvei közül.

A drámai jelenetsor kidolgozása közben két nagy hatást lehet elkülöníteni: egyrészt L. Kiss Ibolya regényének hozadékaként a Tragédiát ihlető asszony figurájának megformálási kísérletét, másrészt a Tragédia prágai és londoni színeinek⁶⁸ parafrázisszerű feldolgozását. Ennek alárendelve olyan kliséfigurává válik a címszereplő, aki akkor sem lenne valószínű, ha a kompozicionális szándék megvalósult volna. Mondatai, állításai, gesztusai a giccs klasszikus példái lehetnek.

Désaknai művének⁶⁹ ideologikus indíttatása nemcsak a párbeszédet teszi tönkre, hanem jellemeit is pozórökké, bábokká silányítja: hiába a nagymonológok, összecsapások! Vértelen (és koncepciótlan, motiválatlan) figurái nem képesek megteremteni a drámai szituációt – ezt mellest a jelenetelési technika gyengeségei is akadályozzák. Hiába központi személy Fráter Erzszi, még a cím második részeként beépített Madách-idézet jelentését sem tudja hitelesíteni.

A nagyigényű drámai szereplő nem jön létre – a kudarc akkor is magával rántaná a művet (műveket), ha nem támaszkodna tekintélyekre (lásd Lengyel Dénes előszava).

26. Pass Lajos: *Madách, félig már szenderedve*⁷⁰

A költő,⁷¹ még negyvenen innen az évfordulótól távol, 1984-ben idézi meg a Tragédia íróját. A versszituáció az 1850-es éveké, még a

letartóztatás előtt. A magánemberre figyelő szerző alig ejt el érdeme-
síthető utalást:

„Most csillagokba nézek bambán.
Az asszony odabenn szuszog.”
(i. m. 67.)

Az asszony utalt képe visszatér majd Baka költeményében is. A „szu-
szog” mindennapiassága, közönségessége freudi elszólásokat sejtet.

Aztán a zárka-élmény következik – s Pass is csatlakozik ahhoz a
vélekedéshez, hogy ekkor született a nagy mű eszméje –, de a Fráter
Erzsi-élmény nem tér vissza. Kevés az adalék, de megemlítendő.

27. Tamás István: *Madách*⁷²

Passhoz hasonlóan csekély fogódzót ad Tamás István.⁷³ Az 1986-ban
írt költeményben az ún. népi szürrealizmus elkoptatott eszköztárából
használ utalást a költő:

„bús országnyi
bíbor palástodra
létünk hímzetett
Zengő pipacs
vérszín
s fekete virág
a cifra szerelem...”
(i. m. 68.)

Megemlíteni a művet mégis illő, mert a Madách–Fráter kapcsolat
ambivalenciája is belemagyarázható. S emellett egyfajta időbeli foly-
tonosságra is bizonyíték: Fráter Erzsi „benne van” az időben.

28. Csiki László: *A homokvár kísérlete, avagy a Madách-maradék*⁷⁴

Az Erdélyből (Romániából) áttelepült költő⁷⁵ ünnepi alkalomra írt
munkájában ugyan nagy beleérzéssel rajzolja meg a Bach-rendszer
végét élő, az alkotói munkába temetkező Madách alakját – s nem is
olyan nehéz az „áthallásokat” észrevenni –, de evokációs, imitációs
játékába Fráter Erzsébet már nem fér bele. Egyetlen fölsejlő utalás a
következő sor lehet:

„...csak emléke szoktat egy másik lény kezéhez, képzete kísért...”

ám erre nem lehet „Fráter-élmény”-vizsgálatot építeni.

29. Vaderna József: *A sirály kiűzetése*⁷⁶

Noha Vaderna⁷⁷ költeménye célzottan az évfordulóra született 1993-
ban, részletesen nem taglaljuk a 21 számozott egységből álló költe-
ményt: nem Fráter Erzsivel foglalkozik. Vannak azonban utalások a
vers-füzérben:

„Fél szem:
Éva kitárt ágyéka kacsint.”
(1. – i. m. 71.)

„S a kígyó Éva eleven sálja,
ahogy lassan a ráncokkal
szorul torkára az öregedés,
kékül az arca.”
(13. – i. m. 74.)

„Új és új felvonás. Éva szüli a látomást –”
(14. – i. m. u. o.)

Az idézetekből látszik, hogy Éva alakja a fontosabb – igaz, belelátható Fráter Erzszi figurája is, de ugyanakkor az evokáló szerző minden Nő-élménye is. S ez már kizárja a további „hasznosítás” lehetőségét.

30. Baka István: Tél Alsósztrégován⁷⁸

A Madách-díjas vers a hasonló című ciklus első darabja. Bár Madách a központi szereplő, találunk Fráter-utalást is – igaz, csak ennyit:

„Ég kandallómban a fenyőhasáb,
Fény-árnyait, *mint ingecskéjét Erzszi,*
Felizgatott ujjak közül kiejti,
s megvillantja öle paraszát.

Elfordulok – *e kísértésnek vége!*”
(1 – 1–5.)

.....
.....
„Hamvad, leroskad a fenyőhasáb,
Rám pillant szemrehányón s kiég.
Marad a langyos dunnaszürkeség, –
Elfojtja Fráter Erzszi sóhaját.”
(3 – 29–32.)

.....
.....
„S akárha sakkban, bástyáim között
Toporgok én, király – *megütözött*
Helyettem és elhullott a királynő.”
(3 – 37–39.)

Viszont így is több, mint az ismert Madách-versek többségéé (lásd a Praznovszky-válogatás alkotásait).

A dőlt betűvel kiemelt részek egyrészt Fráter asszonyiságára, nőiességére, sőt „nősténységére” utalnak, másrészt a 38–39. sor félmondata a tragikusan befejeződött házasságra. Hogy Baka⁷⁹ minősít-e, vagy minősített-e, azt egy lírai alkotás alapján nem lehet eldönteni.⁸⁰

Úgy vélem, hogy az alkotói magány fölrajzolásához – amelynek alaptónusa, háttere a refrénben ismétlődő „alszik... Alsósztrégova” szintagma – szüksége volt a nagy magánéleti válság evokatív beemelésére. Így kerül ide Fráter Erzszi perzselő asszonyisága.

Baka szövéseiben és szófüzései között benne sejtik a vidéki Magyarország adys, József Attila-i rajza is: ez ad szinte breugheli hátteret a hármasszonettnek.

31. Kupcsulik Ágnes: Egy asszony monológja⁸¹

A vers ihlető élménye feltehetőleg Madách Társaság kiadványaiban⁸² közölt írások, különösen Erdélyiné Mikes Róza szövegei;⁸³ ez utóbbival kifejezési kapcsolatok is észlelhetők.

A költő részben Madách jegyzeteiből és leveleiből épít be evokatív részeket: „markába lidércet ki szoríthat” vagy „mirriád nélkülözhetetlen tűnékeny anyagban”, illetve archaizáló kifejezéseket használ („boltozat”, „vánkoska”), hogy hitelesítse a lírai én személyiségképét.

A költő Fráter Erzszi a huszadik századi mércével mért áldozat: nem Anna Karenina vagy Tess, hanem sokkal inkább Strindberg, sőt Bergmann tragikus asszonyainak elődje. Az „applikáció” sikeres: a meg nem nevezett asszony sejtetett személyiségének rajza kortársunkká emeli.

32. Romhányi Gyula: Madách asszonyával⁸⁴

A ciklus hét versből áll.⁸⁵ A versek mögött szintén fölismerhetjük a Madách könyvtár többször is idézett kiadványának szövegeit, illetve T. Pataki László írásainak hatását.

Romhányi Fráter Erzsije emlékezetes alakká emelkedik: a szerzőnek talán legszerencésebb megoldása, hogy a 6–7. vers kivételével kitérít a lírai én személyiségrajzát annyira, hogy nemhogy Fráter Erzsébet és/vagy Madách Imre, de még a nő és/vagy férfi sem azonosítható. A huszadik századi házassági válságokkal rokon gondolatok kortárs befogadói tetszéssel találkozhatnak.

Ugyanakkor kételyeink is támadnak: általánosítható-e ilyen mértékben a házaspár magánélete.

FRÁTER ERZSI FÉNYTÖRÉSBEN

Dolgozatunk töredékes lenne, ha csak felsorolva hagynánk a választott 32 alkotást. Ha a cím kínálta lehetőségeket nem is tudom megvalósítani, megpróbálkozom az összevetésekkel.

Összevetési kísérlet 1.

Az összevetés alapja legyen Fráter Erzsébet személyisége és életrajza.⁸⁶ Mielőtt az összehasonlításba kezdenénk, jelöljük ki olyan pontokat, amelyek alkalmasak lehetnek a viszonyításra. Úgy vélem, a következő 19 elem alkalmas arra, hogy a későbbi döntéseket megalapozzuk.

A csak Fráter Erzsire vonatkozó életrajzi minimum-jegyek:

- A – anya nélkül nő fel, férfias nevelést kap
- B – hozomány nélkül Nógrádba megy férjet szerezni
- C – a kacér nő báli ismerkedése
- D – a kieroszakolt házasság
- E – a csesztvei idill
- F – a letartóztatás konfliktusa (magánélet és közélet, hallgatás és beszéd)
- G – az anyós-kérdés jelentkezése
- H – a Hanzély-ügy
- I – a sztregovai vetélkedés az anyóssal

- K – a losonci bál és Meskó Miklós
- L – a válás (tulajdonképpen szétköltözés, mert a katolikus hit nem ismeri el a válást)
- M – a váradi önállóság
- N – Jolánka elvitele, találkozás
- O – kísérlet a családba történő visszatalálásra
- P – Madách halálhíre, temetése
- Q – pesti találkozás
- R – visszatérési kísérlet és az átkozódás
- S – a betegség éve
- T – a halál körülményei

A vizsgált művek tematikai vonásai sorrendben, oszlopban (a +: azonosítható, azonosított információ, a –: hiányt jelöl):

I. táblázat

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	
1.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
2.	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	2
3.	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	2
4.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	1
5.	+	-	-	-	+	+	+	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-	+	+	9
6.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	1
7.	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	2
8.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	+	-	-	-	-	-	3
9.	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	2
10.	-	-	-	+	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
11.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	1
12.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	1
13.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	12
14.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	19
15.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	19
16.	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	11
17.	-	-	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	-	-	-	-	10
18.	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	3
19.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	2
20.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
21.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
22.	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
23.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	1
24.	+	-	+	-	+	+	+	+	+	-	+	+	+	-	-	-	+	+	+	13
25.	-	-	+	+	-	+	+	-	-	+	+	-	-	+	-	-	-	-	+	9
26.	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
27.	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
28.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	1
29.	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	2
30.	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	3
31.	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
32.	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	3

Úgy döntöttem, ha a vizsgált szépirodalmi alkotások közül valamelyikben a 19 jegyből 7 (33%<) fölismerhető (ezek a táblázatban kerekezéssel kiemelt sorok), akkor az alkotás a további vizsgálatba is bevonható.⁸⁷ A vizsgálat alapján az alábbi művekkel kívánok a továbbiakban foglalkozni:

- 5. Lenkei Henrik: *A magyar múltból. Egy szerencsétlen nő gyónása*
- 13. Harsányi Zsolt: *Ember küzdj' ... Madách életének regénye 1–3.*
- 14. Mohácsi Jenő: *Lidércke. Madách Imréné Fráter Erzsébet életének és halálának regénye*
- 15. L. Kiss Ibolya: *Erzsi tekintetes asszony*
- 16. *Madách (játékfilm)*
- 17. Székely Júlia: *A két Madáchné*
- 24. T. Pataki László: *Lidérccláng*
- 25. Désaknai Mária: *Madách Imréné Fráter Erzsébet. Te csak virág légy*

A többi alkotás túl kevés elemet tartalmaz, még ha még oly „plasztikus” is nő-ábrázolása.

Összevetési kísérlet 2.

A következőkben megkísérlem az osztályozást a vizsgálandó művek tematikai vonásainak minősítése alapján (a +=pozitív erkölcsi megközelítés,⁸⁸ az -=negatív erkölcsi megközelítés,⁸⁹ a 0=semleges erkölcsi megközelítés,⁹⁰ az üresen hagyott mező azt jelöli, hogy e kérdéskörre vonatkozóan a műben nincs utalás).

2. táblázat

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	(+, -, 0)	
5.	+				+	+	+	+			+	+						+	+	9 (9, 0, 0)	
13.	0	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-								12 (2, 9, 1)	
14.	+	+	-	+	+	-	-	-	-	0	-	-	0	-	+	+	+	+	+	19 (8, 9, 2)	
15.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	-	0	0	+	+	+	+	+	19 (15, 2, 2)	
16.		-	0	+	-	-	-	-	-	0	+									11 (2, 7, 2)	
17.		+		+	-	+	-	+	-	0	0	-								10 (4, 4, 2)	
24.	+		+	+	+	+	+	+		+	+	+						+	+	+	13 (13, 0, 0)
25		-	+		+	+				-	+	0			+				+	9 (6, 2, 1)	

A táblázat adataiból kideríthető a szerzők elfogultsága: Harsányi regénye és a Madách-film alkotói egyértelműen Fráter Erzsébet ellen vannak, de a kilenc műből ez elenyésző.

Vizsgálható lenne még az egyes döntések megközelítése,⁹¹ de ez már nem tárgya dolgozatunknak, ugyanis nem Fráter Erzsébet kerülne a középpontba, hanem a műalkotást létrehozó szerző.

Összevetési kísérlet 3.

A dolgozat munkálatai közben fölmerült még a műnemek és a keletkezési korszakok összekapcsolása. Úgy tűnt a munka elején, hogy a műnemi sajátosságok kínálta emberábrázolás és a keletkezési, megjelenési idő racionális értelmezési lehetőségeket teremt. (Lehetne egy időegyenese / koordináta-rendszerben a műnemek vonalait megrajzolni – látványosnak látványos lenne.) Ám a művek gyarapodása (és gyarapíthatósága⁹²) ezt lehetetlenné tette.

Bővíteni lehetett volna egy újabb szempont érvényesítésével is: hogyan sűrűsödnek a művek az évfordulók kapcsán – de itt el kellett volna határolódnunk a Madách Imre életrajztól, s akkor maradna-e számba vehető mennyiség?

Ötletként fölmerült, hogy a kultusz kapcsán esetleg idegen szerzők alkotásait is figyelembe vegyük – ám ezek nincsenek regisztrálva. Ennyi lett hát az összehasonlítás.

Összegzés

Mit is várhatunk, mit várhattunk a virtuális világ Nő-képétől?

Már a művek olvasása közben bebizonyosodott Szigeti Csaba⁹³ más vonatkozású állításának analógiája: a Fráter Erzsébet-kép (a Madách-vers [és a Bartók-vers]) olyan, amilyenek mi vagyunk, alkotók és/vagy befogadók egyaránt. A virtuális világ azonosítható és rejtett kötelékeivel a létezőhöz bogozódik: az nem állapítható meg, hogy ki volt valójában Fráter Erzsébet, de az igen, hogy mikor miért láthatták olyannak amilyenek. Így és ezért válnak az alkotások kortörténeti dokumentummá is.

A személyiségrajz hitelessége tehát nem dönthető el – valószínűsége, elfogadhatósága az alkotó szerzőktől, a szerzők korától és a befogadói műveltségtől függ. A hitelesség valószínűsége viszont nem irodalom- vagy családtörténeti dokumentumokkal készített állásfoglalásra a kérdezőt, hanem erkölcsi példázat-jellegével – amint ezt Esterházy Péter visszaemlékezése is bizonyíthatja.⁹⁴

Ám a dolgozat elején már említett szerepjátékokban: az azonosuláshoz, az elfogadáshoz, a lehetséges kapcsolat kialakításához döntésre lesz szükségünk. Ez az erkölcsi döntés többet mutat meg magunkból, mint a szépirodalmi alkotások Fráter Erzsébetből: és ez lesz a művészi igazság! Kell-e több haszna a virtuális világnak?

Jegyzetek

1. Csak néhány példa: U. ECO: *A nyitott mű*. Bp., 1976.; CS. GYIMESI ÉVA: *Teremtett világ*. Bukarest, 1983.; CSÚRI KÁROLY: *Lehetséges világok*. Bp., 1987.; HANKISS ELEMÉR: *Az irodalmi mű mint komplex modell*. Bp., 1985., R. INGARDEN: *Az irodalmi műalkotás*. Bp., 1977.
2. A magyar könyvpiacra először csak az úgynevezett „játékkönyvek” jelentek meg (pl.: IAN LIVINGSTONE: *Halállabirintus*. Bp., 1984., *Bajnokok próbája*. Bp., 1986.; STEVE JACKSON–I. LIVINGSTONE: *A haláltalizmán*. Bp., 1985.; ROBIN WATERFIELD: *A pusztítás maszkjai*. Bp., 1991.), majd regényesített, szerepmestert is tanító, azt esetleg regionális keretek közt is helyettesítő formái, pl.: S. COLEMAN CHARLTON: *Középfölde Szerepjáték™*. Bp., 1994.
3. Közismert, hogy a nő szerepének felértékelődése a múlt század ötvenes éveiben indul, Flaubert, Fontane, Hardy, Tolsztoj regényeivel. (Jó lenne azért odafigyelni a romantikusok nő-alakjaira is: V. Hugó, G. Sand vagy Jósika Miklós, Jókai Mór műveiben.) A szüfrazsett-mozgalom mellett Magyarországon a művészeleségek hívják föl erre a témára a figyelmet: pl. Bartos Róza, Boncza Berta. Fráter Erzsébet kutatásához analógiát szolgáltatott *Petőfiné Szendrey Júlia költeményei és naplói*. Kiadja és bevezeti Bihari Mór. Petőfi könyvtár 7. Bp., 1909., MIKES LAJOS–DERNŐI KOCSIS LÁSZLÓ: *Szendrey Júlia. Ismeretlen naplója, levelei és halálos ágyán tett vallomása*. Bevezeti Bethlen Margit, Bp., 1930 megjelenése is. Sőt, legújabban Praznovszky Mihály Szendrey-dolgozata! [Még csak hír – 2000. 05. 23.]
4. Madách feleségéről az utóbbi években alapvető munkák jelentek meg: *Fráter Erzsébet élete* (név nélkül). In. *Fráter Erzsébet emlékezete I.* Csécse–Balassagyarmat–Budapest, 1996. 13–29.; MOHÁS LÍVIA: *Fráter Erzsébet pszichológiai arcképe*. In. *I. Fráter Erzsébet Szimpózium*. Csécse–Budapest, 1999. 33–52. Mindezt kiegészíti a két friss Madách-életrajz: ANDOR CSABA: *A siker éve: 1861 (Madách élete)*. Bp., 2000. és RADÓ GYÖRGY: *Madách Imre. Életrajzi krónika*. Salgótarján, 1987.
5. Ilyen például VARGA MAGDOLNA: *Szent Gellért a mai magyar irodalomban* című tanulmánya. In. *Szent Gellért vértanúságának 950. évfordulóján*. Belvedere kiskönyvtár 11. Szeged, 1998. 120–128.
6. Ezzel magam is kísérleteztem lásd ÁRPÁS KÁROLY: *A Jókai-életmű kompozíciós kérdései*. Szeged, 1992. (Kedit-szövegszerkesztővel kb. 1320.)
7. A vers olvasható: *Madách homlokán túl. Versek a költőről és a Tragédiáról*. Veszprém, 1993. 3–9.
8. Lisznai Damó Kálmán 1823. 10. 13.–1863. 02. 12. Bővebben: *Új magyar irodalmi lexikon II.* Főszerk.: PÉTER LÁSZLÓ. Bp., 1994. 1229.
9. ANDOR CSABA: *A siker éve: 1861 (Madách élete)*. Bp., 2000.
10. A vers olvasható: *Madách homlokán túl. Versek a költőről és a Tragédiáról*. Veszprém, 1993. 11–12.
11. Eötvös Károly 1842. 03. 11.–1916. 04. 13. Bővebben: *Új magyar irodalmi lexikon I.* Főszerk.: PÉTER LÁSZLÓ. Bp., 1994. 510.
12. A vers olvasható: *Madách homlokán túl. Versek a költőről és a Tragédiáról*. Veszprém, 1993. 13–14.
13. Szász Károly 1829. 06. 15.–1905. 10. 15. Bővebben: *Új magyar irodalmi lexikon III.* Főszerk.: PÉTER LÁSZLÓ. Bp., 1994. 1905–1906.
14. A vers olvasható: *Madách homlokán túl. Versek a költőről és a Tragédiáról*. Veszprém, 1993. 17–21.
15. E(csed) Kovács Gyula 1839. 02. 14.–1899. 07. 31. Bővebben: *Új magyar irodalmi lexikon II.* Főszerk.: PÉTER LÁSZLÓ. Bp., 1994. 1117.
16. Az elbeszélés vagy tárca keletkezése vitatott. Olvasható a Madách könyvtár – Új folyam 3. darabjaként megjelent *Fráter Erzsébet emlékezete I.* (Csécse–Balassagyarmat–Budapest, 1996) kiadványban 149–156.

17. A német nyelvű újságkivágás azonosítása nem annyira nehéz, ahogy a szövegekzreadók vélik. Először is az inkriminált rész hátlapjának szövegrészletei segítségével, másrészt „manuálisan”: csak végig kell bogarászni a 02. 26-i számokat. Először a gyanúba vett Pester Lloydot, aztán a Lenkei vonzaskörébe vonható német nyelvű lapokat.
18. Fráter Erzsébet levelei in. *Fráter Erzsébet emlékezete I.* Madách könyvtár – Új folyam 3., Csécse–Balassagyarmat–Budapest, 1996. 30–68; *Az asszony tragédiája* – dokumentumkötet; összeállította LACKÓNÉ KISS IBOLYA. Bratislava, 1967.; *Madách Imre Összes Művei II.* Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta HALÁSZ GÁBOR. Bp., 1942. 1031–1051. Madách Imréhez írt levelek Fráter Erzsébet 130–151. (1844. 12. 09.–1864. 05. 13.) jelzetű 22 levele.
19. Lenkei Henrik 1863. 06. 26.–1843. 07. 15. Bővebben: *Új magyar irodalmi lexikon II.* Főszerk.: PÉTER LÁSZLÓ. Bp., 1994. 1217.
20. A vers 1906-ban keletkezett. Borbély Sándor Juhász Gyula monográfiája (Bp., 1983) nem említi.
21. A vers olvasható: *Madách homlokán túl. Versek a költőről és a Tragédiáról.* Veszprém, 1993. 27.
22. Emőd Tamás 1888. 08. 11.–1938. 10. 22. Bővebben: *Új magyar irodalmi lexikon I.* Főszerk.: PÉTER LÁSZLÓ. Bp., 1994. 500.
23. A vers 1922-re datálódik. Borbély Sándor Juhász Gyula monográfiája (Bp., 1983) nem említi.
24. A vers olvasható: *Madách homlokán túl. Versek a költőről és a Tragédiáról.* Veszprém, 1993. 38.
25. Gellért Oszkár 1882. 09. 10.–1967. 12. 16. Bővebben: *Új magyar irodalmi lexikon I.* Főszerk.: PÉTER LÁSZLÓ. Bp., 1994. 668.
26. Tekintélyt hívok segítségül, H.–M. Enzensbergert: „...a filológiai hűség csupán azoknak a lehetőségeknek, amelyek rendelkezésünkre állnak ahhoz, hogy egy szerzőt szaván fogjunk. Mert akár másként is elmondhatjuk, amit ír, vagy visszafelé olvashatjuk, vagy kigúnyolhatjuk, vagy meglophatjuk, vagy továbbírhatjuk, vagy lefordíthatjuk... Olvasni mindig azt is jelenti, hogy szétszedni – aki ezt nem akarja elhinni, kérdezze meg az agykutatókat –, szétszedni és újból összerakni. És ennek során mindig létrejön valami új...” In. PETŐFI S. JÁNOS–BÁCSI JÁNOS–BENKES ZSUZSA–VASS LÁSZLÓ: *Szövegtan és verselemzés.* Bp., 1993. hátfedőlap.
27. A szöveg olvasható: *Madách homlokán túl. Versek a költőről és a Tragédiáról.* Veszprém, 1993. 29–31.
28. Györy Dezső 1900. 03. 19.–1974. 02. 01. Bővebben: *Új magyar irodalmi lexikon I.* Főszerk.: PÉTER LÁSZLÓ. Bp., 1994. 730–731.
29. A szöveg olvasható: *Madách homlokán túl. Versek a költőről és a Tragédiáról.* Veszprém, 1993. 35–37.
30. Telekes Béla 1873. 05. 04.–1960. 10. 28. Bővebben: *Új magyar irodalmi lexikon III.* Főszerk.: PÉTER LÁSZLÓ. Bp., 1994. 2062–2063.
31. A vers olvasható: *Madách homlokán túl. Versek a költőről és a Tragédiáról.* Veszprém, 1993. 39–42.
32. Érdemes idézni a szerző véleményét: „ISTEN – Panteista fantazmagória, Rimbaud *Részeg hajó*-jának helyenkénti hatása alatt. Hetet-havat összehordtam benne, a téma engedélyezte: Istenbe minden belefér. »Uj jakobinusok«, »a Volga vizénél«: távzimpátia a bolsevizmussal, bár nem minden kétely nélkül. Az átdolgozásban az egész mű elég gazdag, bár gyermekes szimfónia. Azt már nem tudom, hogy *Az ember tragédiája* mi-féle célzás. Valószínűleg az új bemutatatóé, és talán megismerkedésemé Jászai Marival, aki egykor az első Éva volt. (Nagy interjú Az Est-ben, Jászai Marival, többek közt egykori Évaalakításáról.)” In. SZABÓ LÖRINC: *Vers és valóság. Összegyűjtött versek és versmagyarázatok I.* Bp., 1990., 142.
33. Budapest, 1932. A címlapon Madách Imre ismeretes fényképe, az első kötet előzéklapján családfa található.
34. Alább kísérletet teszek egy kivonat készítésére, hogy az olvasónak legalább sejtése legyen arról, miről is esik szó a műben.

Ez a kivonat rövidítéseivel csak egy olvasat.

Előzéklap: családfa

Első kötet:

I.: M(adách) I(mre) 9 hónapos (Emerich § Emi); a M.-testvérek egyezsége; Majthényi Anna jellemrajza és ifjúsága (konzervatív, lojális és katolikus).

II.: 3 évvel később (viszont Ferenc József születése + levél 1830. 08. 30. után!); életkép: M. A. családvezetése.

III.: 1843. 01. 03. után, id. M. I. temetése; ifjabb M. I emlékei apjáról.

IV.: 1837 – a pesti tanulás; az 1838-as árvíz; életképek a pesti évekből (levelek alapján).

V.: A „nyolcak”-kör (1839); irodalmi próbálkozások: Mixtura; Lónyay Etelka.

VI.: Az első szerelem; az első csók; félelem: a Lónyayak protestánsok.

VII.: 1840: Virozsil-szónoklat; Lantvirágok.

VIII.: Pöstyéni fürdő; gazdálkodási ismeretek; teplici fürdő; 19 évesen patvarista lesz Sréter János mellett.

IX.: A vármegyei élet; M. I. nem bízik a helyi reformokban.

X.: Drámaötletek; Sz(ontagh) P(ál): barátság.

I/XI.: Cs(erny) M(ari); Művészeti értekezés; Herakles: Férfi és nő.

XII.: A Csák-téma; ügyvédi vizsga; csók: Cs. M.; pesti fürdő – kész a darab; az anyja eltölti Cs. M.-től; D(acsó) L(ujza).

XIII.: D. L. szerelmes: választja és elfogadja Emit; házassági tervek, de L. lutheránus; L. halála – magángyász.

XIV.: Gyürky Amália, az anyai jelölt; szakítás Ottlik Ákos miatt.

XV.: A *Csak tréfa* születése; világfájdalom – menekülési vágy a vármegyei életből (Sz. P.).

XVI.: Pozsony: az országgyűlés és Matkovich Ida (protestáns) – vetélkedés Sz. P.-vel, az visszavonul.

*XVII.: Fráter Józsi Erzsébet lánya Csételekről (Bihar) Csécsére, a nagybátyjához, Pálhoz költözik, Nógrádba; a barátok fölismere-

rik a férjfogási lépéseket; 1843: Csák végnapjai – akadémiai dicséret; lemondás a közéleti pályafutásról. [A * Fráter Erzsébet fölütését jelzi – Á. K.]

XVIII.: Pletykagyártás; a rudnói pap kúrája; *Mária királynő*; *Fagyvirágok*; nem akar szolgabíró lenni.

XIX.: M. I. táblabíró; Sz. P. megismerkedik F(ráter) E(rzsi)vel; Gyarmaton M. I. is; hajlánc; F. E. is protestáns – viszont kiveti a hálóját: sejtetések, kacérkodások.

XX.: Fráter Pál férjfogási lépései; az otthoni reverzális-háború: az anya hajthatatlan; a harisnyakötős jelenet; a vármegyei ellenzéki beszéd; kimagyarázkodás Sz. P.-vel a F. E.-ügyben; a lány M. I.-t választja.

XXI.: 1844. 07. 02. után Sz. P. rosszálló véleménye „...ez nem fog beleszeretni soha senkibe. Ez csak sajátmagát tudja szeretni.” (204.); M. I. szembesül azzal, hogy anyja megtörte kezdeményező képességét; betegség és szerelem; tudósítások a Pesti Hírlapba.

XXII.: Az anya kísérletei a visszatérítésre: F. E. se, ellenzéki-ség se; a Fráter család látogatása Sztregován; a Himnusz zenéje; a szerelemvalló levél; viszontvallomás és lánykérés.

XXIII.: A bejelentés; az anya Csesztvét kínálja, meg a családi osztályt; az anya háttérbe vonul; pénzgondok: az önálló háztartás kialakítása; ellenzéki vármegyei beszédek 1845 januárjában.

XXIV.: A bihari utazás; a lánykérés; F. E. nem hagyja megcsókolni magát, kegyetlen kacérsága jobban bolondítja, hazudik is az Sz. P.-nek adott hajlánc ügyében.

XXV.: Az anyai áldó beleegyezés kivívása (fölmerül a halállal való fenyegetőzés); a házasság lassan egyenesbe fordul (levelek); összeveszés Sz. P.-vel; vérhányás.

XXVI.: Május, F. E. látogatása Csesztvén, ekkor is elmarad a csók; rendben folyt a második találkozás is az anyósjelölt és leendő menyé között; az anya holmikat a berendezkedéshez ötezer forintot; M. I. átérzi a szakadást és a szakítást.

XXVII.: A pesti kirándulás; a Sasban F. E. jóízűen issza a bort,

a folyosón pedig megcsókolja M. I.-t; másnap F. E. egyedül vásárol, tizenkét forinttal adós is marad; három nap lopott csókjai; Lisznyai Kálmán üdvözlő verse az Életképekben; gond a kelengyével is (a hozomány majd csak később, ha F. Béla megnő és megváltja a lányrészt).

Második kötet:

I.: Csesztvei mézeshetek; M. I. felolvassa verseit, drámáit; Hanzélyt M. I. említi, az ő baráti köre; paraszti ruha vételének ötlete.

II.: 1846. 01. 01. Hír a foganásról; a centralista csoport eszméi; a megmozduló vármegyei politikai élet – a feleség unatkozik; M. I. megyei főbiztos lesz; első gyermekük, Imre néhány perc után meghal, az anya, aki az utolsó napokban segíteni jelent megkeresztelte, majd elutazik.

III.: A nógrádi vármegyei akció az inségesek megsegítésére, M. I. javaslata győz.

IV.: M(adách) M(arie) és B(alogh) K(ároly) idillje; Az esküvőn M. I. rosszul lesz, az első ütközés a meny és anyós között – utóbbi szól az előbbinek; P(ulsky) F(erenc) és hírei a pesti irodalmi életről; a Nógrádi Arcképcsarnok.

V.: 1847, az újabb gyermekáldás híre; István főherceg nádor látogatása Nógrádban; Kubinyi-párti (P. F. bosszúja) macskazene M. I.-nek; összeveszik feleségével a választási rendfenn-tartás miatti elmaradás okán; az anyós újra segít a lebetegedés-kor: 1848 január Madách Aladár.

VI.: Csesztvei családi idill, háttérben a pozsonyi diéta hírei; a pesti események híre; a forradalom első, rövid értékelése.

VII.: A tót nemzetiségi mozgalom hírei; a román és a horvát hírek; M. I. öccse P(ál) másodalispán lett, de honvédnak nem állhat, mert anyja kitagadja; M. P. és P(rónay) E(mma) szerelme (protestáns); F. E. úgy örül az új ruháknak, mint a néger az üvegkalárisnak – anyagi gondok felhője.

VIII.: A délvidéki harcok előlegezik a szab. harcot; B. K. a forradalom mellé áll; M. A. lányánál Pesten, a családot félti; 1849 január: az osztrákok bevonulnak a fővárosba.

IX.: A januári hadi események nógrádi következményei; életképek.

X.: Az osztrákok Gyarmaton; Pestről Sztregovára jönnek az asszonyok, M(adách) K(ároly) meg Debrecenbe szökik; az új főispán családias diplomáciája M. I. megnyerésére; M. P. katonának szökik – erről F. E. fecseg; M. P. híre: futárszerep.

XI.: F. E. látványosságnak véli az osztrák seregek gyarmati vonulását; harcok a környéken; M. K. elveszti minisztériumi állását, hazajön Sztregovára; az oroszok híre.

XII.: M. I.-ék a védettebb Sztregovára költöznek, a költözés közben oroszokkal találkoznak, F. E. báméskodik, kozák af-fér; M. P. tüdőgyulladásban fekszik, B. K.-ról hír; a losonci tűzvész fénye – az ezt követő riadalmat is F. E. szenzációként, szórakozásul éli át; Világos híre, M. M.-et férje Temesvárra hívja – az anya talpra áll.

XIII.: M. M. megy minden aranyeművel (külföld?), viszi nagyfiát is; Prónayék M. P.-ét látogatják; M. I.-ék visszaköltöznek Csesztvére; a rendkívüli állapot hétköznapjai; M. P. halála, a mézszárlás híre; M. K.-val megegyeznek, hogy ezt eltitkolják az anyjuk elől, M. I. magában eldönti: F. E. elől is.

XIV.: A megtorlás érinti a rokonságot és az ismerősöket; gazdasági válság részben háború, részben az úrbéri rendezetlenség miatt; M. I. eltitkolja az első feljelentési eljárást; bújtatja a második embert is, pedig az üldözők átkutatják a házat – F. E.-nek ismét nem szól.

XV.: Sz. P. kiszabadul – M. I. megosztja vele élményeit, gondolatait: már nem egy lélek feleségével, a titkok és a valóság-látás különbsége eltávolítja; kész a Commodus, sőt a Jó név és erény is; F. E. a pletykákra figyel – kikapós menyecske; a tót kérdés megvilágítása; házkutatás Sz. P.-nél a szentkorona után.

XVI.: A Jó név és erény kivonata, jellemei; a Commodusé is – Sz. P. gyengének találja őket; Jolánka születése; pesti találkozás R(ákóczy) J(ánossal), hazaviszi kertésznek (feleségének nem szól).

XVII.: Az aradi bíróság ítélete a gyilkosok (M. M., B. K. és

Huszár József) felett; R. J. meggondolatlan viselkedése – már M. K.-nak is gyanús; Sz. P. is figyelmezteti; a Bach-rendszer léleknyomorító hatása, többek közt asztaltáncoltatás, M. I.-ék is, F. E. élvezi; H(anzély) megjelenése, M. I. még örül is neki, mert leköti F. E.-et; Gyarmaton Sz. P. figyelmezteti a besúgókra, aznap este őt is, meg az öreg Boryt is letartóztatják (R. J.-nak sikerül elmenekülnie).

XVIII.: A pozsonyi rabság; a kihallgatási jelenet; Fráter Pál, majd az anya látogatása; Erzsi látogatja, beszél: gyermeket vár, Hanzély látogatásait említi, anyósára panaszodik, hogy nem ad pénzt; 1853 januárjában Pestre szállítják.

XIX.: A pesti börtönben együtt ül Boryval; sikertelen kihallgatások; az anya látogatása: M. K. házasodik – osztályt kell tenni; az anya visszavonul az ókasztyúba, de megemlíti F. E. pénzköltését; Noszlopyék akasztása lázat és vérhányást vált ki; F. E. levelében hatszáz forintot kér; a gyermekszülésnél nincs jelen az anyós – M. I.-ben gyanú ébred: anyjának oka van; kiengedik, de Pesten internálják.

Harmadik kötet:

I.: A kiszabadult férfi féltékeny; F. E. levelében pénzért sír; rossz a viszony öccse és a felesége között; F. E. meglátogatja Pesten: a lány Anna helyett Borbárának hívatik, panaszáradat: sérelmek és becsületbeli gyanúsítások; a sztregovai költözés bejelentése; F. E. felelősségre vonja a titkolózás miatt; kibékülnek, de ez nem állítja helyre a múltat; a „himlős” levél; aprócseprő pénzes megbízások; F. E. pesti elébe menetele, a mulatozás „Az jutott eszébe róla, hogy ez az asszony neki már nem felesége, hanem szeretője.”(21.)

II.: Csesztvén csak az osztozkodás végéig; pénzügyi gondok és családi veszekedések – lelki eltávolodás; a sztregovai berendezkedés, barátkozás a két pappal; beindul a vendégeskedés, hogy elfedje az eltávolodást; F. E. elszólja magát, hogy Hanzély ostromolta; M. I. kidobhatja feleségével Hanzélyt a gavalér-vendégek köréből; M. I. féltékenységi gyanúja terebélyesedik, F. háziasszonyi döntéseivel gyötri anyósát és sógorát;

M(eskó) M(iklós) föltünése; Boryval Pestre citálják – fölmentik őket, de Sztregovára internálják; Meskó látogatásai nemcsak gyanúsak, hanem F. rossz hírét is költik; a losonci bál vágya – M.: nem illik, nem is mehet, pénz sincs; Meskó győzködné, F. pedig a ruháját készíti; M. Sz. P.-vel beszél meg házassága krízisét; F. kísérletet tesz a döntés változtatásra, de ez már elvi kérdés; végső fenyegetés: F. elveszíti jó hírét, ráadásul nem is térhet haza – ennek ellenére elmegy; az anya melléáll.

III.: Henricy beszámol a losonci botrányról; a nagy összecsapás az elküldéskor; F. M. férfias brutalitását hiányolja (48–49.), részletes vallomás a hűtlenségekről; a kiutasítás után barátai és a közvélemény M. I. mellé áll; Fráter Pál kísérlete sikertelen; a válási okmányt F. írja alá először, aztán M.; egy héttel később F. Sztregován, békülési kísérlet – nem; utolsó zsarolás: „Ha te engem csakugyan eltaszítasz magadtól, én el fogok zülleni.” (60.); a pesti megbékélés is sikertelen; az anyóshoz írt levél – anyja megmutatja, és elmondja, nem válaszol.

IV.: Jolánka elvitele; anyja átalakítja a kastélyt; Mária királynő az akadémiai pályázatra; Werbőczy-ötlete; hírek Pestről; 1855 karácsonyán fiatal özvegy tót menyecske, Márinkó csókja.

*V.: Sréter Miklós esete; a losonci bálon Huszár Anna első báloló; Veres Pálékhöz szokik, ott Szilárdka tizenhat éves kisasszony; találkozás a szakali postánál Ferenc Józseffel, szemek párbaja; Anna Károlyi Miksával tart kézfogót, pedig Sz. P. is szerelmes volt bele, de nem nyilatkozott; Bach röpiratát olvassa. [*Fráter Erzsi a további fejezetekben már csak esetlegesen szerepel – Á. K.]

VI.: 1858 karácsonya – életkép; A civilizátor; „...meg kellene írni az embert” mondja Szontagnak (103.);

VII.: 1858 karácsony másnapján M. a Tragédia munkálataiba kezd; az első három szín értelmező bemutatása; 1859-ben Balogh Károlyka megtudja szülei halálát, M. nyugtatja.

VIII.: Egyiptomtól Prága II-ig bemutatja – értelmezi a Tragédiát (beleszövi a bihari, nagyváradi pletykákat is); az olasz háború hírei és következményei; a szivbaj jelentkezése – a londoni színbe kezd.

IX.: A tizenegyedik színtől végéig ismerteti magyarázza a Tragédiát – befejezte.

X.: A vanyarci felolvasás a Veres családnak és Sz. P.-nek; vita Veres Pálnéval a nőkérdésről; a Mózes születése; egyre betegbb; az októberi diploma; a 61-es országgyűlés képviselőisége (Teleki-párti); találkozás Szklabonyán a gyermek Mikszáthtal; a pesti napok; Hiador – Arany; M. beszéde a parlamentben; a Tragédiáról nincs hír.

XI.: M. eltöpreng származásán; a nemzetiségi beszéd terve – föluszlatják az országgyűlést; Hiador menti Aranyt, de M. említésre se méltatja; otthon találkozik Makovnyik Janó feleségével a sánta Gyuros Borkával; M. hatszáz forintért megveszi az urától; Arany levele.

XII.: *Csák végnapjai* Aranynak; udvarlás Borkának; Arany bíráló méltatása; *Mózes* az akadémiai Karácsonyi-díjra szánja; székfoglaló a Kisfaludy Társaságba; húsz példány az első kiadásból; Borka megadja magát, a Társaság tagjául választja, találkozása Pesten Arannyal; az ülésen Nina is ott; Huszár Sándor megismerteti Péczelyvel, az íriszdiagnosztika fölfedezőjével; beszélgetnek Erzsiről is: Váradon iszik Jolánka veszélyben; ki akarja békíteni testvérét az anyjával; a Mózes nem kapott díjat.

XIII.: megvan a béke Huszár Sándorral; reflexiók a Tragédiára; Arany látogatás, Petőfi-arcképe; a Borka-szerelem története; Jolánka nagy veszélyben anyja életmódja miatt; az ügyvédje hozza el, nem ő, M. I. csak Losoncra; pesti látogatása, találkozása a haldokló Lisznyaival; ellátja a Lisznyai-árvákat.

XIV.: Új terv Tündér Ilonáról – Borka beépítése; a kezdetek után félreteszi, megírja az akadémiai székfoglalóját; M. I. egyre betegbb, de nincs ágyhoz kötve; F. E. pénzkérő levelei; Bérczy Károly olvassa fel a székfoglalót; kanyaró; Veres Gyulát kéri fel gyámnak; végrendelet és beszélgetés Sz. P.-ével; elküldi a fiúkat Pestre; halála.

35. Harsányi Zsolt 1887. 01. 27.–1943. 11. 29. Bővebben: *Új magyar irodalmi lexikon II.* Főszerk.: PÉTER LÁSZLÓ. Bp., 1994. 768.

36. Az életrajzban Fráter Erzsi előfordul az I/I–XXVII. fejezetéből a XVII–XXVII-ig (27 fejezetből 11), a II/I–XIX. fejezetéből végig (19 fejezetből 19) és a III/I–XIV. fejezetéből I–IV-ig (14 fejezetből 4).

37. Nyugat-kiadás, H. n. (Bp.), é. n. (1935)

38. A szöveg „hozzáférhetősége” problémás, ezért szükségesnek vélem itt is a kivonatot!

1. A válással kezd (1854) – Fráter E(rzsi) visszaemlékezik Borbála születésére és M(adách) I(mre) csókjaira; az anyósna írt könyörgő levél szégyene; az anya ellenére lett feleség, s csodált fiú ellenére talált más férfit; – nyelvezete helyenként az expresszionista Szabó Dezsőt idézi (pl. 12.); az első bál emléke: ott is csak játszott M. I.-vel; Losoncra megy, ott találka M(eskó) M(iklós)sal; Cséhtelek, apja Fráter József kastélya – Béla öccse házasulna; Váradra menekül.

2. 1862 októbere, Jolánka elvétele; M. I. megy a gyerekért; F. E. konyakot iszik; F. E. elolvasta Az ember tragédiáját; M. I. haláltudata; M. I. bocsánatkérése; F. E. vallomása: „Azért mentem nélküled, tilalmad ellenére a bálba, mert megbocsátottad nekem, amikor a fogságból hazajöttél, Hanzély Ferit és Meskó Miklóst!... Nem méltattál arra, hogy megüss, hogy földre tiporj, hogy megölj!” (42–43.); F. E.: témád és közönséged voltam; gyűlöli az anyát; „hogymegírj Keplert Borbálának” (52.); Jolánka házitanítójának Éva bölcselését jegyzi a 2. színből.

3. Két évvel később (1864): fürdővel kezd; hazafelé a koldus-ápoló intézet mellett; otthon a Lidércz-naptár 1864-et lapozza; szomszédnői beszélgetés után (miért is váltak el?) múltba néz: 1. Csesztve „vagy kinozza a régen nélkülözött férfiolelés után” (71.) Aladár haját tövestül tépi; 2. Nagyvárad 7+n pohár likőr Jolánkába; Jolánka volt házi tanítója hozza M. I. halálhírét A Honból; M. I.-re emlékezik: az első halott gyermek, Hanzély megmondása, az anya védelme, a losonci bál tiltása, a Jolánkáért való eljövétel; menekülésében (expressz 77–78.) megölelné a tanítót, aki eltaszítja

4. Egy héttel később (1864) Pesten: találkozni akar a hetedikes A(ladár)ral, de csak követni meri; este találkoznak F. E. szál-lásán, beszélnek a családról, tortával, likőrrel kínálja – A. a li-kőrből nem kér; Ara beteges; Jolánka is „beleszokott”; Fráter Balázs megjelenése a kialakuló gyenge kapcsolatot szétszakítja, F. E. hisztériás rohama.

5. 1871. 12. 07. Nagyváradon betegen; A.-t várja (s a pénzt); A. megérkezik, vita; Jolánnak 3 hónapja Ruttkay Sári leánya; a fiú a szakítás okára kérdez, F. E. hallgat; a pénzt törvényes úton az adósságok kielégítésre adja, külön csak 50 forintot – ezt F. E. visszautasítja; A. erre elmegy; 15-én kimozdul, var-rástanulásról érdeklődik, majd az ügyvédhez, ő mondja a ver-diktet: „Madách Imre megbocsátott. Madách Aladár nem bo-csát meg soha.”

6. Szakálon (1872) – üldözési mánia V(eres) Gy(ula) indíték-ka; vita V. Gy.-vel, aki Oresztész történetét és példáját idézi; a fogadóban A. várja; F. E. szemére hányja váradi látogatását, majd kijelenti: mindent eladott, s Nógrádban akar lakni; A. beszélt apja szellemével fél esztendeje; M. I. nem bocsátott meg; 1873. 11. Balassagyarmatról jön Alsósztrégovára; monológja expr. (142.) „a nagyságos úr azt izeni, hogy neki nincsen anyja” – a számlát otthagyja.

7. Cséhtekek (1874 körül) a Fráter-testvéreknél; üldözési má-nia, indíték M(ajthényi) A(nna); alkoholista vágyálmok arról, hogy a múlt hogyan történt, s hogy Váradon hogyan fog mind-ebből kimászni.

8. Margitta főtere, június (1874), híd alatt, botrány; szeptember Várad, rendőrségen szállást kér; 10.11. Szakállné Margittáról érte megy; Margittáról alkoholista rohamában Váradra indul halottak napján.

9. November (1875), Várad: kocsmá; koldusasszonnyal beszél- get; fölszedik az utcán és beviszik a fogdába; Baranyiéknál gondozzák; Jolánt látja.

10. 1875. 11. 17. közkórház; Úrvacsorát venne, de ájulásai mi-att csúszik; bocsáss meg Jolánka; M. A. (a nagypénteki mosás), A.; Úrvacsora után meghal.

39. Mohácsi Jenő 1886. 03. 28.–1944.07.08.? Bővebben: *Magyar irodalmi lexikon II.* Főszerk.: BENEDEK MARCELL. Bp., 1965. 259.

40. Bizonyos, hogy a szerzőre erősen hatott SZABÓ DEZSŐ: *Az elsodort falu* című regénye (Bp., 1919), de nem hagyható ki Erdős Renée hatása sem.

41. L(ackóné) Kiss Ibolya a szerző teljes neve; 1. kiadása Bp., 1942.

42. A már előbbi művek kapcsán ismert kivonat itt azért is szüksé- ges, mert a hozzáférés mellett a hivatkozás megköveteli a tar- talmi eligazodást.

1. Nagyvárad: az éjjeli őr beszélget Klobusiczky kocsisával a meg nem nevezett szépasszonyról aki unokatestvérével, F(rá- ter) B(aláz)zsal is viszonyt folytat.

2. A kocsmai mulatozás története – a Bach-korszakban járunk még (1859 előtt). F(ráter) E(rzsi) Klobusiczky Bélával, F. B.-vel és egy tiszttel (!?) iszik, dalol; eszébe jut kisfia; elutasítja a tár- saságot: „egy nagy Mű Múzsája vagyok”, de az erőszakra nem felel (F. B. csókja) tovább iszik, majd egy hisztérikus kitörés.

3. A cseléd és F. E. beszélgetése a Fogtövi-házban (említi az ál- mot – kapcsolat 2-hoz és a koldusasszonnyal adott hatost § Mo- hácsi vagy családlegenda); F. B. látogatja meg, a Ritoók ügy- védtől jön: vonuljon vissza, béküljön ki a családdal – különben sem érti, miért vészett össze; F. E. vall: megunta a második he- lyet és féltékeny volt a hazára; F. B. férjét lekicsinylő szavaira előveszi párnája alól a Tragédia kiadását; „ő a költészet tisztasá- gába menekült bánatában, én a váradi kiskocsmákba”.

4. F. három napja az albérleti szobában fekszik; a sztrégovai óra zenéje a cséhteleki templom harangját idézi – visszaemlé- kezés [!!! – Á. K.] indul.

5. Cséhtekek, Fráter József, az apa mulat (móriczi bundamulat- ság), Erzsók kislány betéved; anyanélküliség megsejtése – csil- lag.

6. Cséhtekek, egyedül kel fel, beleiszik a pálinkás pohárba, amit apja otthagyott, aztán iskolába szökik; „Csak most tanulja a be-

tűvetés tudományát, de már gyűlöl mindent, ami különbséget tesz ember s ember között. Piciny lénye lázadozik minden köztöttség ellen, ami formáságon nyugvó korlátozást jelent a számára...” (28.) [előkészítetlen odavágás, oktalan ellentét – Á. K.]

7. Cséhtelek – F. E. 16 éves már, öccse Béla 14 (13); az apa emlékezik a csécei évekre; férjhez kéne adni, de hozomány nélkül; a gondról való gondolkodás helyett nótázik és táncba viszi a lányát.

8. Cséhtelek, F. E. még nincs 17 éves, amikor nagybátyja, Fráter Pál nógrádi alispán magához hivatja, gardedámja annak felesége Platthy Klára lesz; apja végül is elengedi: férj kell; F. E. örömmel távozik el.

9. Az utazás: látja a Klobusiczky-kastélyt, majd Nagyvárad – innen postakocsival Pesten át, apja tanácsa: „Hitet, hazát nem cserél az ember” – pápistával ne; F. E.: dehogyis.

10. Csécese: csiszolgotás a nagyanya házában – modor, viselkedés, helyesírás; Balassagyarmatra beköltöznek: vendégeskedő, víg, mulatós élet; F. E. hódít, akiket a nevelők számba vesznek: Bérczy Károly, Sz(ontagh) P(ál); F. E. jelentéktelennek tartja Hanzélyt, viszont Sz.-től tart „Maga kis démon!” (37.); Sz. P. barátjával beszél meg F. E.-élményét.

11. 1844. 02. 29-i bál Balassagyarmaton; „Mint egy lidércke – mondta magában Madách. – Lidérc, mely bolyong, s örvény fölibe csal...” (40.) – F. E. is fölfigyel bámulójára (6000 hold örököse, mondja a táncosa); F. E. arany karkötője az oszlopnál álló fiatalemberhez gurul.

12. 1844. 03. 01. hajnala, M. I. a szállásán; Sz.-nek ír – dokumentum (itt is szerepel a lidércke).

13. Sz. visszaemlékezve a fogadásukra félreáll.

14. M. I. versekkel udvarol; Klára néni és F. E. beszélgetése: eltérő ideális férfikép: Klára néni: legyen megbízható, F. E.: legyen hím (titkolja), F. E. fél M(ajthényi) A(nná)tól; K. és férje beszélgetése: M. I. jó lenne férjnek.

15. Sztregova, M. A.-nak pletykálnak: érdemtelen F. E. fia szerelmére; Sz. P.-től kérdezősködik „Ilyen lánynak udvarol az

ember, de feleségül nem szokta venni...” (49.); az anyának éjjel az is eszébe jut, hogy a Fráterek protestánsok.

16. Az első csók M. I. és F. E. között, de F. E. elutazik haza; M. I. betegségével zsarolja anyját, míg az beleegyezik az esküvőbe; 1845.02. lánykérés.

17. Csécese, 1845. 07. 20.: az esküvő Fráter Páléknál, de a katolikus templomban; F. E. 18, M. I. 22 éves.

18. Csesztvei mézeshetek, a csesztvei zenélő óra;

19. Látogatás az anyósnál Alsósztrégován: gazdagság, műveltség (német, francia, latin – F. E. egyikén se); F. E. nem tud bekapcsolódni a papokkal folytatott eszmecserebe se, álmosan és csalódottan tér nyugovóra.

20. Csesztve, két évvel később (1847): Aladár születése; fiút adtam!

21. Csesztve, Jolánka (1848/49? – nem adja meg); 1849: M. I. verset ír – F. E. ír nagyobbab, M. I.: a költő akkor ír, ha szenved, most van egy nagy eszmém, de nem írom meg, F. E.: boldoggá tettem, megöltem a költőt; F. E.: ha a megszületendő nagy műért fölládoznom magam? (69–70.)

22. F. E. a ruhákban leli az örömét; M. I. nem ír, gazdálkodni nem tud, a paróci cseh vadászával tölt napokat; F. E. gyűlöli az anyósát, akinek létezése kisebbségi érzést vált ki belőle; M. I. a birtokcseréről: veszekedés.

23. F. E. nagyvilági életet akar élni; M. I. az adott időben nem; H(anzély) F(eri) jelenik meg, szól az újabb üldöztetéstől, M. A. is átkocsizik; Sz. P.-t befogták; vita M.A és F. E. között a kötelességtudatról és a származásról; M.A. búcsú nélkül távozik.

24. Csesztve, házastársi béke – az óra és felhúzása –, az óra megáll; a letartóztatás; F. E.: Emi megcsalta, egy titok állt közöttük.

25. A pozsonyi Vízkaszárnya; a levelek ritkák, M. I. egyedül, betegeskedik is, látomások; a nagy Mű ötlete.

26. Csesztve: nyomor, kiszolgáltatottság, himlő és a várandósság; F. E. „kikészül” testileg-lelkileg; Borbála születése ájulása közben.

27. F. E. meg akarja látogatni M. I.-t Pesten, Losoncra kell menni engedélyért, kocsit nem tud szerezni, Sztregováról is hiába kér (dologidő van), gyalog indul neki; H. F. fölveszi, neki önti ki a szívét; Losoncon H. F.-fel tölti a vacsorát; H. F. éjjel szerenádot ad; az engedéllyel postakocsin hazamegy (H-tól se köszön el); az anyós távolléte alatt ott járt, felügyelt éjjel a gyerekekre; F. E. nem fél a pletykától.

28. Sztregova, M. A. szenvedése: elfogadja a látszatot, meggyűlöli a menyét, sajnálja a fiát; családi emlékekbe menekülne, de ott is szenvedés, halál: férje, fia, lánya, s most Emi.

29. H. F. Csesztvén, szerez a postakocsin helyet, ha már megvan az engedély; H. F. továbbra is odajár, szédíti F. E.-et, míg végül megcsókolja; pesti látogatás: M. I. nem annyira férfi; M. I. értesíti a Károllyal kötött osztályról; M. a szavakból gyanút fog H. F.-re, de F. E. kimagyarázkodik (utalás először Aladár féltékenységére); F. E. nem akar Sztregovára költözni; F. E. verbénaillata (többször is hangsúlyozta az író) fogságba ejti M. I.-t: kibékülnek.

30. Sztregovára költöznek; vendégeskedések, vadászatok, M(eskó) M(iklós) föltúnése; M. I. nehezményezi az egészet: nincs rá pénz; újra kezdődik a vetélkedés a szellemes, művelt nagyasszony és a menyé között; M. I. írni sem tud, a birtok gondjai i nyomasztják, határozott föllépéssel megtiltja a losonci bált; F. E. megy, találkozik M. M.-mel, kész a hazugság: M. I. majd utánuk jön.

31. Losonc, a bál; Klára néni sincs ott, a megjelent notabilitások elfordulnak tőle; F. E. nem érti, miért botránkoznak meg rajta 1853-ban; a táncosok kiszállnak mellőlük; Sz. P. szakasztja végét a mulatságnak.

32. A sztregovai ókastélyban M. A. gondolkodik Károly fia esküvőjén, fölfigyel a kivilágított újkastélyra; Ara rosszul van, Emi egyedül; az aggódó anya végül „kipakol”; végszóra érkezik haza F. E., M. A. elmegy; most jön a nagy összeesapás [talán a regény legjobb jelenete, akár egy színdarab – Á. K.]; F. E. szakít, még ha hazugsággal is – rosszul értelmezett méltóságérzetből.

33. Csécese, Fráter Pálnál, aki engesztelni megy F. E. kedviért M. I.-t (közben megvényire dagadt a botránny); békülés nincs; levelezés Cséhtelek és Sztregova között: válás várható; egy csécesei csapszékben először ittassodik meg F. E. tokajitól [! – itt tokaji: Á. K.] ; M. I. pedig alkot, s nem érti a holdsugár szavát: „Te a költészet tisztaságába menekülsz bánatodban, feleséged a csécesei kiskocsmába.”

34. Ecséd: válási egyezség – Fráter Pál, F. Béla, az öcs a tanú, M. I. és F. E. aláírja; F. E. meggondolja magát, Pestre utazik, de elkésik; kétségbeesett levél M. A.-nak (közölve a szöveg), de nincs válasz.

35. Várad, F. E. berendezkedik (a zenélő órát úgy tette a holmik közé valaki); unokatestvére, F. B. látogatja – Jolánka féltékeny; F. E. kocsmázni kezd.

36. A váradi mulatók élet pénzbe kerül, F. E. eladósodik.

37. Sztregován: M. I. szenved és ír, anyja aggódik; M. I. a kész kézirattal Pestre utazik és Arany elé áll.

38. Váradi nyomorúság: adósságok, zálogház, könyörgések pénzért.

39. A magyarnótázó Klobusiczky csapja neki a szelet – F. E. enged.

40. Váradi szép szerelmes napok Klobusiczkyvel; apja Fráter Dénes bátyjával hazahívja: levél jött Cséhtelekre Sztregováról; Emi hívja vissza, de F. E. nem megy! [kérdés, van-e életrajzi hitele – Á. K.]

41. Váradi séta Jolánkával, akit nyűgössége miatt Sztregovával fenyeget; látja és megveszi a Tragédiát; fél, hogy magánéletüket tárta nyilvánosság elé, alig érti, de a Kepler Borbála és a prágai jelenet fáj: megbélyegezte.

42. 1862.10. levél: Jolánkát el fogják vinni; F. E. ügyvédjének, Ritoóknak a szájából hallja, mint vélekedik róla a világ, s milyenné nevelődik gyermeke (felnőtt-játék).

43. Halottak napja „október végi” nap [egyházi év!!! – Á. K.], M. I. jön Váradra Jolánkáért; a Tragédia kapcsán vallomások: M. I. megbánta az ecsédei egyezséget, F. E. későn kapta a cséh-

teleki levelet; M. I. lelkiismerete megszólal, megismétli a megbocsátó visszahívást – F. E.: „Klobusiczky Bélát... Testestül-lelkestül szeretem... Mint asszony a férfit... Hát akarnál így vissza?” (166.); a csesztvei világot újratereíteni nem lehet, F. E. anyósával együtt élni nem akar; F. E. elősorolja a nőket: Veres Szilárdkát, Makovnyik Borkát – többé nem békülhetnek.

44. Várad, a gyászjelentés szövege (dokumentum); F. E. bort iszik és számvetést készít: „Bocsáss meg nekem, hogy könnyekből fontam a homlokodra koszorút... Túl nagy volt az ára annak, hogy költő lehessél... Ráment az életed. *Az életünk.*” (171.).

45. Pesti szállodai szoba, F. E. és A(ladár) beszélgetése: M. I. haláláról; szó esik a sztregovai évekről, A. kifosztott gyermekkoráról; A. szellemekben hisz – s az anyjával való szembeszáláshoz (ti. nem ad több pénzt neki) belőlük merít bátorságot.

46. Várad virradat a zenélő óra szavára – véget ért a visszamemlékezés (5–45-ig!!!); a fia jut eszébe: eladatja minden holmiját (a zenélő órát is), hogy a pénzen Sztregovára menjen.

47. Horpácson Sz. P. és Henrici tisztelete beszélget a sztregovai látogatásról; A. nem engedte be, elment a sírhoz, majd a faluban összeesett, s a házból, ahova bevitték megátkozta a kastélyt; Sz. P. barátja magánéleti tragédiájára gondol – ezért maradt agglegény.

48. A várad Rhédey-kert, F. E. M. I.-re gondol: „Megesküszöm: szerettem az uram... S akkor voltam hozzá a legjobb, amikor elhagytam... Mert akkor szenvedett... Szerencsétlenné lett és mint a kagyló, fájdalmában ő is gyöngyszemet alkotott, költeményt, melynél hatalmasabbat költő nem írt. Általam lett naggyá... Én tettem halhatatlanná!” (183.); anekdotikus jelenet a két diákról, akik idéznek a Tragédiából, ám amikor tanáruk szavát hozzák, hogy a prágai jelenetet magánéletéből vette, F. E. rájuk kiált: „Hazudtok.”

49. Cséhtelek – F. Béláné gondja a náluk lakó sógornője, pedig lenne más is, második gyereket várja; F. E. zavart: F. Józsikát Aladárnak nevezi, a verebek kémkednek utána az anyósának;

F. Béla és felesége beszélgetése mentegeti erkölcsi botlásait; Szakállnéhoz kell vinni Margittára.

50. Margitta – Szakállné; F. E. elhagyatottnak érzi magát, kocsmába jár; elfogy az aranylánc, kódorogni kezd; Szakállné ír A.-nak, vitesse be a nagyvárad bolondok házába; a hidas botrány – Szakállné megintése; mielőtt biztos zárral látná el, F. E. megszökik, Váradra indul.

51. Találkozás a Báránka előtt Váradon, először a kocsissal beszélget, aztán kijön Veress Tóni, F. B. és Klobusiczky Béla – nem veszik észre; utánuk futna, de elesik.

52. A várad vásárosok találnak rá, feltámasztják egy utcakövhöz; a csendbiztos faggatja, volt cselédje, Mari ismer rá; negyedik gyermeke a ruhája alatt hordott Tragédia-kötet; pálinkát itatnak vele, rohamot kap; Baranyiékhoz viszik, Baranyi Adolf levelet ír A.-nak (dokumentum).

53. A várad kórház 17-es szobája, F. E. eskóiban fekszik; lázálmában Sztregovára képzeletben magát a feszület miatt – még most is anyósával hadakozik; a nővért Eminek látja, bocsánatáért könyörög; magához tér; Jolánkát és A.-t várja; tudata fel-tisztul, név szerint szólítja a tiszteletest; a papnak is előadja a teóriát: a nagy Műhöz szenvedni kell; F. E. megtisztul a beszélgetés és az úrvacsora után.

54. A mise csengője indítja az agóniát – a cséhteleti templom harangja gyermekkorával szembesíti elrontott életét; áldását küldi gyermekeinek, meghal 1875.11.17-én.

55. Baranyi levele A.-nak (dokumentum); Szikszai tiszteletes matrikula-gondozása.

43. ANDOR CSABA: Utószó – uott: „L. Kiss Ibolya elévülhetetlen érdeme, hogy felismerte: a sajátos háromszög mindhárom tagja áldozat volt, elsősorban saját szerepének az áldozata. Az az üldöző-üldözött-megmentő játszma (Majthényi Anna–Fráter Erzsébet–Madách Imre), amely kialakult közöttük, s amelyre személyiségjegyeik többé-kevésbé predesztinálták őket, mindhár-muk számára egyaránt elviselhetetlennek bizonyult.” (222.)

44. Rendezte NÉMETH ANTAL, írta: PEÉRY PIRI–ENGEL GYÖRGY; Hunnia Filmstúdió – Dancz Sándor film (bemutatták például: MTV1 2000. 03. 15. 15.05–16.30) A film tartalmi kivonatának közlését nem tartom szükségesnek.
45. Először Szontaghnak mondja a balassagyarmati bálon, aki erre tánc közben megcsókolja. Másodszor Madáchnak, aki a hajából való rózsát kéri, s a versekért cserébe megkapja, hogy haláláig őrizze. Harmadszor Meskónak – ezzel kívánják érzékeltetni felelőtlenségét és kacérságát.
46. Dráma két részben; írta: SZÉKELY JÚLIA; in: Jelenkor 1964/9.: 823–836., 1964/10.: 915–927.
47. Mivel a Jelenkor nem annyira hozzáférhető folyóirat, szükségesnek tartom a kivonat közlését.
- I. A KÉT ASSZONY – a sztrégovai kastély.
- Az 1–2. jelenet az 1864-es haldokláshoz kapcsolódik – a drámai szituáció és a személyek bemutatása.
- A 3. jelenetben tűnik fel először F(ráter) E(rzsi), csak névként, a beteg suttogja – Sz(ontagh) P(ál) menti magát megbélyegző szavai miatt.
- A 4. a balassagyarmati bál, F. E. először Sz. P.-vel, majd a bemutatott M. I.-vel táncol, az a Lidércke nevet adja – Sz. P. óvja tőle – Sz. P. és az anya beszélgetése – a házastársak beszélgetése: „K.: Ne is kívánd, hogy okos légy, kedvesem. A tudást nem nálad keresem, hanem könyveimben.” (827.);
- Az 5. jelenetben Sz. P. a fia közeli vesztén elkeseredett (s a politikát hibáztató) anyát F. E.-vel rokonítja.
- A 6. is visszaemlékezés: Sz. P. beavatja F. E.-t a Rákóczi-titokba, majd az anyával beszélget F. E.-ről – „Erzsi meg egyáltalán nem szokott gondolkodni.” (829.) – az anya Hanzélyvel vádolja, mire Sz. P. megismétli L. Kiss Ibolya Fráter Béla szájába adott védelmét, sőt a Tragédia születési indokára is utal
- A 7. jelenet átkötés – utalás a letartóztatásra.
- A 8. jelenet F. E. és anyósa találkozása: ütközés Erzsi pazarlása miatt; F. utal önzetlen szerelmére, s arra, hogy férje nem bízott benne: a rejtegetetteket előbbre helyezte; F.E. testi bajaira hi-

vatkozik; végső, követelőző buta igényét az anya visszautasítja és kijelenti: magához veszi Aladárt.

9. jelenet: ismét az agónia, András és Sz. P. szóváltása a vendégek ellátásáról.

10. jelenet újra emlékezés: Madách szabadulása, párbeszéde Sz. P.-vel; Sz. P. Luciferként féltékennyé akarja tenni a Költőt Meskó Miklósrá; Sz. P. a losonci bál kapcsán az anyával is példálózva összeveszíti a házastársakat, F. E.-t belelovallja a dacba: kijelenti, hogy elmegy, s majd megmutatja, hogy tényleg olyan rossz nő és asszony, mint amilyennek a pletyka tartja;

A 11. jelenet: ismét a jelen, az agónia; András és az Özvegy, utóbbiból kitör a „nagyasszony” („Orcátlan paraszt... Leinteni merészel engem... – 834.); Sz. P. és az Özvegy beszélgetése: a losonci hazatéréséről, F. E. távozásáról és Meskó cserbenhagyásáról; amikor Sz. P. utal arra, hogy a haldokló szeretne találkozni feleségével, az anya elutasítja: a maga könyörtelenségét Emi szájába adja.

12. jelenet: emlékjelenet arról, hogy a költő megbocsátott volna, de az anya nem hagyta: fia szerelmét és szánalmát gyermekkori beteges lázongásnak és fantáziálásnak tartja – egyértelműen uralja a fiát.

13. jelenet F. E. levele monológként M(ajthényi) A(nná)hoz, az nem bocsát meg.

II. A TRAGÉDIA (ugyanott)

Az 1–3. jelenet a Fráter-téma szempontjából jelentéktelen.

F. E. a 4. jelenetben tűnik fel, a Tragédia V(eres) P(álné)nak történő kivonatos felolvasásakor – Éva szövegét mondja.

5. jelenet – V. P. az anyának mondja, hogy a női egyenjogúság és a nő emberségének bizonyítása miatt megkereste Nagyváradon az elvált asszonyt.

A 6. jelenet egy nagyváradi kocsában: V. P.-nek elmondja F. E., azért iszik, hogy kikerüljön anyósa hatalma alól, V. P. megpróbálja rávenni, hogy ne engedjen emberi méltóságából, ezért adja neki a Tragédia egyik példányát, de „Éva” nem akar észre térni.

- A 7. jelenet felesel L. Kiss regényével [Veresné: „Nem hiszem, hogy a lángésznek szenvedésre volna szüksége ahhoz, hogy alkosson” (922.)]; M. I. meg akar bocsátani F. E.-nek.
8. jelenet: F. E. öregen, részegen Váradon – belemosva a hídi botrány is.
9. jelenet: F. E. végét siratja a haldokló M. I., V. P. megígéri, hogy elhozza F. E.-t, ehhez M. A. engedélyét és segítségét kéri, az anya beleegyezik, majd hallva M. I. állapotának jobbrafordulását visszavonná szavait, s mikor V. P. indulna, akkor leállítja – a megbocsátó feloldozás az anya büszkesége miatt elmarad (M. I. az anyja iránt érzett szeretetétért fölládozta a szerelmét).
48. Székely Júlia 1906. 05. 08.–1986. 03. 19. Bővebben: *Új magyar irodalmi lexikon III.* Főszerk.: PÉTER LÁSZLÓ. Bp., 1994. 1933.
49. A vers olvasható: *Madách homlokán túl. Versek a költőről és a Tragédiáról.* Veszprém, 1993. 51.
50. Jobbágy Károly 1921. 05. 27.– Bővebben: *Új magyar irodalmi lexikon II.* Főszerk.: PÉTER LÁSZLÓ. Bp., 1994. 907–908.
51. A vers olvasható: *Madách homlokán túl. Versek a költőről és a Tragédiáról.* Veszprém, 1993. 54–55.
52. Keresztury Dezső 1904. 09. 06.–? Bővebben: *Új magyar irodalmi lexikon II.* Főszerk.: PÉTER LÁSZLÓ. Bp., 1994. 1021–1022.
53. Dokumentum-kötet; összeállította L(ACZKÓNÉ) KISS IBOLYA, Bratislava, 1967.
54. Lásd: *Erzsi tekintetes asszony.* Bp., 1942. Az Utószó az előkészületben lévő második kiadáshoz íródott.
55. A vers olvasható: *Madách homlokán túl. Versek a költőről és a Tragédiáról.* Veszprém, 1993. 60.
56. Szemlér Ferenc 1906. 04. 03.–1978. 01. 09. Bővebben: *Új magyar irodalmi lexikon II.* Főszerk.: PÉTER LÁSZLÓ. Bp., 1994. 1946–1947.
57. A szöveg olvasható: *Madách homlokán túl. Versek a költőről és a Tragédiáról.* Veszprém, 1993. 61–65.
58. Tózsér Árpád 1935. 10. 06.– Bővebben: *Új magyar irodalmi lexikon II.* Főszerk.: PÉTER LÁSZLÓ. Bp., 1994. 2137–2138.
59. Az elbeszélések-kötet Kolozsváron jelent meg, 1985-ben. A kisregény befejezése után a szerző megadja a keletkezés adatait: „(1982. november 17.–1983. április 9.)” Különösebb hozzáfűzni valóm nincs; az időpontból a 160 éves évfordulóra lehet következtetni.
60. Lászlóffy Csaba 1939. 05. 21.– Bővebben: *Új magyar irodalmi lexikon II.* Főszerk.: PÉTER LÁSZLÓ. Bp., 1994. 1199.
61. A tartalmi kivonatot mentse a nehezen hozzáférhető mű megismertetése. Az egész műre jellemző az az elbeszélői felfogás, amely egyszerre E/1-es és E/3-as személyű igealakot használ: személyessé tesz és eltávolít egyszerre.
- 1 – A cselekményhely és idő elég sokára határozható meg: az ébredés a betegségé. A második oldalon (7.) az első utalás: „Amikor fájdalmas indulatában úgy döntött – ezzel természetesen a könnyelmű asszonyt is sújtani akarta –, hogy két kisebbik gyermekével vállalkozik erre az elzárt életre, nem hitte volna, hogy évek múltán is több iszony lesz a szívében, mint részvét.” A Tragédia elvben készen van már, alakjai fejében, s a Musset-asszociáció nyomán kialakuló hajnali képzelgés megidézi az Asszony aktját. A besúgók eszébe juttatják a készülő *Civilizátor* című komédiáját – tehát még 1859 előtt járunk.
- 2 – A beteg ember nézelődése Oroszlánbarlangjában [a leírás lehetősége – Á. K.], majd Széchenyi *Blickjét* olvassa – közben jelenetet rögtönöz a Széchenyit faggató besúgóval. Hajnali idill – anyjára gondol.
- 3 – Szontagh-lévéli idézése és a mezőgazdálkodás nyomorúsága. Ismét megjelenik a feleség: „...a fegyencsors megaláztatásait az otthona nem enyhítette (mi volt Fráter Erzsi neki? – csupa idegenség, kudarc)” (16.), hogy aztán átvezesse gondolatait unokahúga, Huszár Anna iránt érzett szerelemre. Bánatos, hogy Károlyi Miska feleségül vette – újra a feleség: „Az Annát távolba kísérő búcsúszertartásnál mennyivel gyilkosabb volt az a fájdalom, amellyel négy évvel korábban egy kurta pillantást

vetett az életéből (gondolataiból is?) örökre kiszakadó asszony után. A naptól szárított út felporzott a kölcsonbe adott kocsi nyomában, melyben maradék büszkeségét színes napernyő mögé bújtatva Madách Imréné Fráter Erzsébet távozott Jolán leányával Sztregováról.” (19.) Anyjával beszélget képzeletben a mérszarlásról és a halálról. Anna elmentével öngyilkosságra gondolt, de anyja a végrendeletével figyelmezteti evilági kötelességeire. Aladár bejátszatása: gyermekkori önmagára ismer. [A szövegben előfordulnak olyan egységek, amelyeket több üres sor választ el egymástól. Ezeket > < jellel fogom jelölni – Á. K.] > < A nosztalgiazó versrészlet után a politikai, majd a gazdasági helyzetre utal – ország, birtok –; kesergés a provinciális léten, ahol még öccse sem érti.

4 – Nézi a kastély előtt az evangélikus szertartású körmenetet, majd a templomba megy. Itt találkozik a sárcipős idegennel: a Civillel. Udvariasságból kénytelen magával vinni a kastélyba. > < Az olvasónak úgy tűnik, titkosrendőrrel van szó, maga Madách is annak véli a Civilt. [Innen kicsit Brasnyó István *Familia* című regényére, kicsit bodor Ádám *Sinistra* körzet című elbeszélés-gyűjteményére emlékeztet – Á. K.]

5 – A Civil provokálja a gondolkodót – L.Cs. azt sugallja, hogy a cetlik többsége ezért keletkezett. II. Frigyes porcelánlovának összetörése újabb kétértelmű megjegyzésekhez vezetnek. A Civil tudja a Tragédiát is, ezzel is provokálja az elbeszélőt. Aztán a „nyolcak” csoportképe – ezzel akarja Civil beszervezni ügynöknek Madáchot, de ő nem áll kötélnek. > < A letartóztatási jelenet megisméklődése (a megtalált fegyverek miatt), de a Civil kiemeli a kicsinyes hatalmaskodók kezéből: „Gyermekkori barátok vagyunk”.

6 – Nyár (1859? 1860? 1861 nem lehet, eddig nem volt szó az országgyűlési sikeréről.). Megemlékezés Divald katolikus pap rosszállásáról (Lucifer teológiai szerepe!). Önvád: „Ha nem szakítok Erzsivel, ha nem túlzom el férfiúi (házastársi és közéleti tekintélyemet beárnyékoló) megaláztatásaimat, ha eltűröm, hogy derekukat fűzőbe szorító, parfümözött tisztecskével flör-

77

töljön a megyei bálokon, ha sokat betegeskedő fiam érendjét, belázasodásait, visszatérő rémálmait, gyanúsán hosszú lábadozását, magányos napjainak képzelgéseit és egész sorsát nem bízom idegenekre; ha ... Talán. De képes lett volna vajon az a nő bár az anyai önfeláldozásra? Nem vágyódott-e el gyermekei mellől a sivár önzéssel, olcsó örömmel járó magafitogtatásba? Lelke mindvégig meddő maradt, hiába született a teste termékenységre és képes kitérülésszerűre.” (48.) Ezután fölidézi egy kerti jelenetet: Erzi olvas egy rossz könyvből hangosan a kicsiknek – összekapnak a nevelésen aznap este. András inas véleménye: „A legmakrancosabb lóval is könnyebben boldogul a gazdája.” (51.) Ismerkedés és beszélgetés Zayzon doktorral. A házitanító megverte Aladárt – elbocsátják. Zayzon bemutatása: Bem tábori sebésze volt. Madách beteg.

7 – A reggeli lovaglással indul. Borkára emlékezik, majd Aladár betegségére. Ha meghalna, még Fráter Erzsivel sem tudná újranemzeni. (58.) Ezután következik a „lovaglás-álom” leírása. Borka és a temető, Borka és a halottak: a paraszti mentalitása egyszerre megbékélés és élethimnusz. Madách már rosszul lesz a lovaglástól is. [1864 nyara lenne? – Á. K.] > < A lábadozó Madách Jósikát olvas, Borkával évődik, Arany közelgő nyári látogatásáról beszél. Terve, hogy egy vándorszínész-truppal bemutatja Katonának A borzasztó torony vagyis a gonosz talált gyermek című korai drámáját. Halálfelelem tör rá.

8 – Szliácsi beszélgetés Arannyal: a magánember, az irodalmi közéleti és az alkotó ember hogyan fér meg egymással a betegség földhözragadtságában. Bogáti Farkasra emlékeznek, aki Székely Mózással esett el. > < Visszaemlékezés az előadásra [kissé Esterházyra hasonlítva – Á. K.]: groteszk, komikus és álságos volt – ezzel szemben a komédiásnő gyermekének halála. Nincs igaz gesztus a halállal szemben.

9 – Az 1854-es ítélet szövege bátorítás az irodalmi közéletbe tévedőnek. Arany bátorítására emlékszik; Erdélyi József támogatására [ez itt bizonyosan elírás <elszólás?> Erdélyi János helyett – Á. K.]. > < Arany után a Mózes gondja. Mulatás az alle-

góriát kereső kortársakon – Mózes: Kossuth vagy Széchenyi?
A nevezetes 1861-es beszéd. Kőd, eltévedt lovas.

10 – Az utolsó napok, órák rajza. Akik körülveszik (életrajz).
Költi átmenet a halál elfogadása-hangulat megrajzolása. > < A
halál beállta: hóvihár-képzet. Lírai leírás. Elmélkedő esszé be-
kezdése. > < Aforizmaszerű mondat. > < Aforizmaszerű mon-
dat.

62. A monodrámát először a Nógrád 1985. februári számában
jelent meg; a másodszer in Bőrünkön a betűk szerk.: Banos
János Balassagyarmat, 1987. 123–143.; harmadik megjelenés:
I. Fráter Erzsébet Szimpózium Madách könyvtár – Új folyam
15. Csécse – Budapest 1999. 91–114.
63. T. PATAKI LÁSZLÓ: *Véd/vádirat Madách kontra Madách ügy-
ben (Fikciók és dokumentumok)*. In. I. Fráter Erzsébet Szimpó-
zium. Madách könyvtár – Új folyam 15. Csécse–Budapest
1999. 53–87.
64. KOZMA DEZSŐ: *Fráter Erzsébet a Madách-értelmezésekben*.
In. I. Fráter Erzsébet Szimpózium Madách könyvtár – Új
folyam 15. Csécse–Budapest 1999. 13–19.
65. Úgy vélem, hogy a tisztábban látáshoz szükséges a tartalmi ki-
vonat!

K₁: Csak az adatok fölvétele.

A: A fogság ideje alatti magára hagyottság-érzet földézése.
Matolcsy György anyósa besúgója – anyja elől a férj is mene-
kül. Az anyós már a házasság előtt is ellene. Az ismerkedés az
oszlopnál [Madách-film? – Á. K.].

B: A csesztvei vendégtársaság még a letartóztatás előtt kezdődött
(maga mentő visszavetítés), a férj szoktatta oda a barátokat,
köztük Hanzélyt és Meskót.

C: Folytatódik az önmentés a fejfájással és az abronccsal,
amelynek káros hatását erősíti a szülés (emlékezik Aladáréra
és Arinkáéra). A válás után is figyelnek egymásra, tudja, hogy
írta a Tragédiát, mert az anyja alól, elől ezzel szabadul.
(Majthényi A. az apát is nyomorgatta, nem adott annak se elég
pénzt.) Eszébe jut a letartóztatás, majd a válás, Jolánka elvitele
– ezt

ellensúlyozza a társasági étellel. És míg egyedül volt
Csesztvén anyósa semmiben nem segítette. Utálja az anyósát,
aki állandóan figyelteti. Előjön a gyarmati kocszítás [az
engedélyért – Á. K.], az álruhás aratóbábi mulatság és az
éjszakai járkálások. Az utálat indoka a vallásbeli
különbözőség, és mikor a férj börtönben, akkor Hanzély pénzt
is kínálva nyilvánosság előtt meglátogatja, de ő nem fogadja
el. Miért kellett eltitkolni, hogy politizál. Nem tudott, mert
nem is tanult gazdálkodni, de a „nagyasszony” szárnya alá
nem, inkább haza. Egy Pestre címzett panaszkodó levél.

D: Az ármánykodók, például Komjáthy Anzelm, híreket hord-
tak a pesti internáláskor, pedig fizikailag is képtelen lett volna
megcsalni [Fráter Béla ismert érvelése Mohácsiból – Á. K.].

E: A férj hívta vissza, ő akart kibékülni – de Sztregovára nem
tér soha vissza. Az anyós életformája, bántó műveltsége, eti-
kettje. Hogyan bosszantotta. A bálók a szomorú idők ellenére
is voltak, csak képmutatással. A sztregovai légkör
kibirhatatlan – a lázadás a losonci bál, ahova a férj által felkért
kísérőkkel megy (Szontagh Palival). Hivatkozás az abroncsra,
hogy mentse a Meskóval töltött botrányos estét.)

F: Az anyós feketítette be őt, ám félve idézi saját
szavait: „sunyi lelkű az édesanyád, kedves Imre...”). Még a
válás aláírásakor is szidta az anyósát.

G: Boldog szeretett volna lenni; a házasságba a szívét vitte.
Ebben a belső családi háborúban a dac az egyetlen fegyvere –
ennek következménye a válás is (a váló okirat szavainak beé-
pítése). Madách könnyezett meg a válás következményeinek
tudatosulása eredményezi a nevezetes levelet az anyához – ez
is beépítve.

H: A bihari gyermekkori úrnapi körmenetre visszaemlékezik.

I: A csesztvei magány emlékeinek visszatérése. A férj temetése
utáni látogatás és az özvegyi átok. Föltűnik a futási kényszer
és az ivás.

L: Egyéni ima az Úrhoz, hogy segítsen rajta, legyen mellette
az anyósa és gyermeke iránti érzelmek, melyekre a kapcsolat
épülhet, tisztázásakor.

M: Az utolsó évek csavargási kényszere: gyermekei, a férj, a Tragédia Évája, Erzsi tekintetes, lidérc. Nem jönnek a gyermekei. Az ideális intim viszony: „és nem volt ott senki más, mint mi hárman, hárman voltunk: a fény, Imre és én, és senki más *nem volt* körülöttünk...”

K₂: Halálózási és temetkezési adatok, majd a temetés imitációja.

66. Anekdota lehet majd, hogy a balassagyarmati, ma már megszűnt Fráter Erzsébet Középiskolai Leánykollégium éppen T. Pataki László munkássága nyomán nyerte a nevét, mert a tanulók a névválasztáskor Veres Pálnéval szemben e sajátos Fráter Erzsi-kép nyomán döntöttek javára. S valószínű, hogy a Fráter-szobornak is ez a munka az ihletője.
67. Dráma (nyolc jelenet); in. DÉSAKNAI MÁRIA: *Gróf Batthyány Lajos. Madách Imréné Fráter Erzsébet*. Drámák, H. n. (Budapest), é. n. (1985) 35–81.
68. Lengyel Dénes Előszavából: a „mű Madách Imre házasságáról, feleségéhez és anyjához való viszonyáról szól. A téma érdekes, a választás jó. Az író itt is tud újat mondani. Szerencsés gondolat a néhány Madách-idézet felhasználása. Mindkét dráma [ti. az első Gróf Batthyány Lajos a tűz és víz között – Á. K.] jellemformáló erőt mutat. Az alakok elevenek. A párbeszédok gördülékenyek. A stílus vonzó, költői.” (U. o. 5.)
69. A dolgozat kerekége követeli meg a tartalmi kivonat közlését. I.: A beteg M. I. visszagondol a megismerkedésre. 1. V (isszajátszott) J (elenet): az anya és a fiú veszekedése a párválasztás miatt; ezen belül 2.V. J.: a bál [erőteljes Madách-film utánérzés – Á. K.]. Vissza az 1. V. J.: az anya a betegséggel operáló fiúnak elfogadja választását. Jelöletlenül (!) ezután következik a R(ákóczy) J(ános)-epizód. Új, 3. V. J.: Madách elfogattatása – háttérben R. J. szökése. M. hazafias frázisokat puffogat, a feleség szemrehányó monológja (46.) – család helyett a politika [itt is a film utánérzése – Á. K.]. II.: F. E. látogatja letartóztatott férjét, panaszkodik. M. I. anyjára, a gyermekekre és a kertre kérdez – F. E. nem is válaszol,

csak tovább panaszkodik és vádol (sok Fráter-levélrészlet, illetve Madách-sor. F. E. rájátszik a prágai színre. A jelenet végén az anya panaszmonológiát nem lehet hova illeszteni: itt, a nyitó jelenet vagy másutt?

III.: Az anya gondoskodik kiengedett beteg fiáról, s a vendégekkel törődő feleséget kárhoztatja. F. E. jön, ruháról, táncról, bálról beszél, közben anyósát vádolja: A losonci bál előjelenete.

IV.: Az anya a báli botrány után a feleség hibáiról. Megvádolja a hűtlenséggel, majd a hazaérkező elől elfut (?).

V.: A beteg férj és az ittas feleség vitája. A válás előjátéka: F. E. megbocsátásért könyörgő nagymonológja (63–64.), majd M (ajthényi) A (nná)val való elvakult veszekedése. Végső érv: M. A. megleste [!!!] őket Hanzélyvel. F. E. bevallja, hogy egyszer igaz, de ez szerelmét nem érinti. M. I. szakít, F. E. utolsó nagymonológja (az anyósához írt levél – 68–69.). A szakítás: F. E. szerelemmel távozik, M. I. az új alkotás ötletével – „Fenéséges kép bontakozik ki előttem! Fráter Erzsi végigrohan velem a történelmen.” (72.)

VI.: F. E. Jolánkát öltöztetve Meskóné ötleten gondolkodik, Meskó csak szeretőnek akarja. F. E. ekkor döbben veszteségére. „Italt! Italt! Feledést, a részegségig! Az örök részegségig!” (74.)

VII.: F. E. elment, M. I. alkotni kíván.

VIII.: F. E. összeomlása – kocsma (Tragédia, Jolánka elvitele – békülés?, de nem). F. E. ivászata, tébolyba, ehhez jön a halálhír. F. E. siratja szerelmét (79–80.) Halált jósnak két év múlva (1864+2= 1866! – Á. K.). Tragédia-utánérzésű zárlat [londoni szín].

70. A vers olvasható: *Madách homlokán túl. Versek a költőről és a Tragédiáról*. Veszprém, 1993. 67.
71. Pass Lajos 1946. 11. 10.– Bővebben: *Új magyar irodalmi lexikon III*. Főszerk.: PÉTER LÁSZLÓ. Bp., 1994. 1583.
72. A vers olvasható: *Madách homlokán túl. Versek a költőről és a Tragédiáról*. Veszprém, 1993. 68.
73. Tamás István 1932. 10. 19.– Bővebben: *Új magyar irodalmi lexikon III*. Főszerk.: PÉTER LÁSZLÓ. Bp., 1994. 2038.

74. A vers olvasható a Palócföld lapjain, in 1992/2. 113.
75. Csiki László 1944. 10. 05.– Bővebben: *Új magyar irodalmi lexikon I.* Főszerk.: PÉTER LÁSZLÓ. Bp., 1994. 369–370.
76. A szöveg olvasható: *Madách homlokán túl. Versek a költőről és a Tragédiáról.* Veszprém, 1993. 71–76. és Palócföld 1993/5. 427–434.
77. Vaderna József 1951. 06. 22.– Bővebben: *Új magyar irodalmi lexikon III.* Főszerk.: PÉTER LÁSZLÓ. Bp., 1994. 2181.
78. A szonett-triptychon a November angyalához című kötetben jelent meg; Pécs, 1995. 27–28.
79. Baka István 1948. 07. 25.–1995. 09. 20. Bővebben: *Új magyar irodalmi lexikon I.* Főszerk.: PÉTER LÁSZLÓ. Bp., 1994. 89.
80. Minderről még Árpás Károly: A fohászokodó (Baka István: November angyalához) in *Tiszatáj* 1995/11. és Árpás Károly valamint Varga Magdolna vonatkozó tanulmányainak adalékai in ÁRPÁS KÁROLY–VARGA MAGDOLNA: *Kettős tükörben. Cikkek, tanulmányok verselemzések Baka István életművéről.* Szekszárd, 1998.
81. A vers a Palócföld 1998/2. számában jelent meg (111.).
82. A Madách könyvtár – Új folyam 3. darabjaként megjelent *Fráter Erzsébet emlékezete I.* (Csécse–Balassagyarmat–Budapest, 1996) kiadványban közölt írások: VI. Egy szerencsétlen nő gyónása, VIII. Három gyászír.
83. Ugyanott olvashatók – de nem minősítem ezeket szépirodalmi mércével is mérhető alkotásoknak.
84. A versciklus a Palócföld 1998/2. számában olvasható: 112–118.
85. Kivételesen szükségesnek ítéljük a versek tartalmi kivonatos közlését. A ciklus hét versből áll:
1. Kocsmában
A versben három bordalszerű elégiával keveredő verssel találkozunk: Az első pohár után jön, A második pohár közben, A harmadik pohár közben. A szöveghangulatból az elvált, a nyilvánosság által már elítélt kikapós szépasszony képe idéződik meg. [Fráter Erzsébet? – Á. K.]

2. Kicsit részegen
Nem azonosítható a lírai én: a költő-e, vagy M. I. a válás után – utóbbi értelmezést lehetőségessé teszi a befejező egység: „előzőtt Évám / kiszáradt / Kertem” [Madách Imre? – Á. K.]
3. Jajgathatnék
Nem azonosítható a lírai én, a szöveghangulatból és evokatív utalásokból az özvegyi bánat szólal meg a mármorközi tiszta pillanatokban fölidézett boldog ifjúság megbocsátó emléke. [Fráter Erzsébet? – Á. K.]
4. Esti imádság
A lírai én azonosítását megkönnyíti a nő emlegetése („kit magamhoz vettem / és elhagytam álnokul”), viszont a pontosítást lehetetlenné teszi, hogy a „költő” magánéleti keserveiből fakadó fohászát nem lehet Madáchra mutatva rövidre zárni. A vers illetően kitágítása segít a befogadásban, viszont kétségessé teszi Madáchra vonatkoztatását. [Madách Imre? – Á. K.]
5. Ködben
A lírai én azonosítása a szövegutalásokból a válás után elzúlló nő képét sugallja – bár végig nem egyértelműen. [Fráter Erzsébet? – Á. K.]
6. Eldúdolom neked
A lírai én itt egyértelműen a Fráter Erzsébet előtt tisztelgő, bensőséges kapcsolatukról valló költő: Romhányi Gyula.
7. Tisztelet néki
A lírai én itt egyértelműen a Fráter Erzsébet előtt tisztelgő, bensőséges kapcsolatukról valló költő: Romhányi Gyula. E két szöveg igazolja kérdőjellel jelölt feltevésünk igazságát: valóban róluk volt szó.
86. Lásd a 4-es jegyzetben felsorolt munkákat!
87. Csak az érdekesség kedvéért összegzem, hogy az alkotók mely jegyeket tartották fontosnak: L: 29/?, E: 16/?, M: 12/?, F: 10/?, C–H: 9–9/?, G: 8/?, K: 7/?, D–I: 6–6/?, A–N–T: 5–5–5/?, O–S: 4–4/?, B–P–R: 3–3–3/?, Q: 2/?. Ebből is le lehetne vonni következtetéseket.

88. A pozitív erkölcsi megközelítés alatt azt értem, hogy a szerző részben megérti és felmenti (különböző okokból) Fráter Erzsit tetteinek felelőssége alól, részben pedig úgy találja azokat, hogy az olvasót befolyásolja.
89. A negatív erkölcsi megközelítés értelemszerűen az előbbi ellentéte: nem érti, nem menti fel, s az olvasót is pártállására kívánja vonni.
90. A semleges erkölcsi megközelítés lényege, hogy a szerző részben nem döntött az erkölcsi minősítésről, részben pedig nem akarja manipulálni az olvasót.
91. Azért az összegzést itt is közlöm [***Á. K.: 23!!!!***]: A: 4P, 1s; B: 2P, 1N; C: 3P, 4N; D: 3P, 1N, 1s; E: 7P; F: 3P, 5N; G: 5P, 3N; H: 3P, 4N; I: 3P, 3N; K: 6N; L: 4P, 1N, 2s; M: 2P, 3N, 3s; N: 2P, 1N, 1s; O: 1N, 2s; P: 2P, 1N; Q: 2P; R: 3P; S: 4P; T: 5P. Érdekes lenne összevetni, hogy mit ítélnék el egyértelműen, illetve hol különböznek leginkább a vélemények (ide értve azt is, amit nem akarnak minősíteni)!
92. Lásd csak a Praznovszky-gyűjtemény felsorolását a 77. oldalon! S akkor még nem is szóltunk arról, hogy azóta is jelentek, jelenhettek meg Madách- és Fráter-művek. Ilyen például T. Pataki László monodrámája: *Lelkigyakorlat*, amelyet a II. Fráter Erzsébet Szimpózium meghívója szerint Madáchné Majthényi Annáról készített.
93. Szigeti Csaba: A „Bartók-vers” in 2000 1991/4. 56–60.
94. Álljon itt egy idézet visszaemlékezéséből: „...A dolgozat élménye Madách bús házasságából táplálkozott, Fráter Erzsikét könnyű kézzel elítélve; befejezésül legyenek szállottak a kürtőskalácsra, jelképezendő a bajt.” In. ESTERHÁZY PÉTER: *Otthon – javított, nyers kivezetés.* – In. *A kitömött hatyú.* Bp., 1988. 28. Sajnos, a korai novella szövegét, helyét nem ismerem.

A felhasznált könyvek rendelkezésre bocsátásáért köszönetet mondok Andor Csabának, Bene Kálmánnak, Demjén Anitának és Praznovszky Mihálynak; a szövegalkotásban nyújtott segítségéért pedig a szegedi Deák Alapítványnak és az Androla Bt-nek.

Beiczter Éva

Fráter Erzsébet személyisége kézírásának tükrében

Huszonkét levél az 1844–64 közötti évekből. A megszólítás „Édes Madách!”, „Édes Imrém!”, „Szeretett jó Imrém!”, „Forrón szeretett Imrém!”, „Édes kedves Emikém!”, „Édes Emikém!”, majd egy idő múltán csak „Tisztelt Imre!”, amely már többé nem is változik. A levelek szövege az író és a címzett életének három időszakáról tudósít: egy kapcsolat kialakulását, megerősödését, működését, majd szétbomlását, egy emberpár sorsának drámai alakulását mutatja be.

A levelekben látható kézírás vizsgálata pedig Fráter Erzsébet lelki-szellemi formálódását, egyéniségének kibontakozását, „fénykorát” és szomorú hanyatlását tárja fel.

Az első korszak első leveléből a 17 éves leány mellőzi a megszólítást. Istenhez fohászkodik, s emelkedettnek szánt, de dagályosnak ható stílusban fogalmazza meg mondanivalóját: „Isten! Kire öntudatom tisztaságával emelem buzgó fohászomat adj erőt öszve szedhetnem zajongó keblemnek érzelmeit, adj erőt egy gyenge ’s ahoz bátortalan lénynek egy szive úgy mint lelkére ható ostromnak elfogadására! Erzem szivem ’s lelkem szerinti kötelességemnek ön felhívásának jelen soraimal áldozni, – áldozni pedig erköltsi erőmnek szakadásával; mert hiszem illy gyenge lény szenvedni csupán de nem senyveszteni teremtetett – ’s óh a gondolat! önnek lelkes ferfiú csak egy percnyi bánatot okozhatni...” Majd a levél végén: „...szeretvén felteni nagy lelküségéről azon szánalmat ’s részvétet, mely szerint egész érzekiségem meg rendítéséből tamadott szokatlan lelki törődésemnek egy kevés pihenést engedni nem sajnáland – – – F. E.”

A kézírás még a tanult formákat ismétli, szabályos, összefogott, szűk és tetszetős kivitelre törekvő. Az alsó mezőben az *f*, *g*, *gy*, *j* betűszarak még illedelmes szeméremmel tapadnak össze.

A középső mezőben a magánhangzók szűkösebb megformálása tartózkodásra, érzelmi hűvösségre mutat. Az *m* és *n* betűk sem nyílnak füzérszerűen felfelé, hanem boltíves védelem alá zárják a valódi érzé-

seket. Az alsó és a középső mező együttese az író bizonytalanságát, óvatosságát jelzi. De már feltűnnek a szavak végén látható lendületes, élénk végvonalak és az illúziókat s a becsvágyat kifejező magasan szálló ékezetek.

Három hónappal később ugyanolyan méretű levélpapíron sokkal kevésbé figyelmesen és vigyázva mozog Fráter Erzsébet tolla. Már nem erőlteti a fegyelmezett szabályosságot. Itt is betölti a szöveg a teret, de terjeszkedően széthúzva a szavakat már megfogánhatott a gondolat, helyet kapni Madách Imre életében. Az ént szimbolizáló középső mező továbbra is szűk hangzókkal készül, viszont az alsó és felső száraz helyenként hosszúra nyúlnak és elégedetlenségről, a kiemelkedés vágyáról tájékoztatnak. Az író új *t* betűt alkalmaz, az eddig alul apró hurokkal képzett gót típus latinná változott, a *t* törzsének felső harmadában elhelyezett hosszú áthúzással, az akarat megerősödését hangsúlyozó betűvé alakult.

Az 1845-ben írt levelek változó külalakot mutatnak, de egységesen bizonytalan mozgással és gyenge ritmusban készültek. Ez a tény csökkenti az írás minőségét, és a személyiségvonások értékelésében csak alacsonyabb fokozatba való besorolást tesz lehetővé. Maga a ritmus választóvonal a kézírás kedvező és kedvezőtlen megítélése között. Az ember testi-lelki-szellemi egységének a kézírásban is megnyilvánuló kifejeződése az egyéni ritmus, amely alatt – a grafológia klasszikusainak meghatározása szerint – az írásmű életességét kell érteni.

E levelek szerint Fráter Erzsike még valóban gyenge és bátortalan lény. Az alsó mezőben helyenként az írás tengelyének megtörésével félelemből, elfojtásból eredő balra nyomott szárazakat is láthatunk. A szóvégi lendületes kanyarok figyelmet felhívó túlzásai, némely gót *d* betű jobbra hurkolt ívelései azonban a könnyed mozgás örömet érzékeltek.

A fiatal leány kínálkozik, jelzéseket ad és áradó leveleket ír Madáchnak. 1845. március 21-én közli: „...önt végzetlenül akar-nam boldogítani...” Szép, de őszintétlen szavakkal igyekszik befolyásolni a fiatal férfit. A szóvégi lendületes néha kis kampóban végződő mozdulattal visszakanyarodva a megragadást, a sokféle önös érdeket magába foglaló egoizmust fejezik ki. Az író finom mozdulattal a másik

fél felé közelít, ám sokszor balra, visszafelé fordulva saját személyéhez tér vissza. Máskor viszont a középső mezőben látható, kis félkörívű gesztusok a jóindulatú, barátságos közeledés megjelenítői.

Az 1845-ben írt levelekben a 45°-os, erősen jobbra hajló dőlési szöggel az önmagát elengedni hajlamos, gyenge ellenállást tanúsító Fráter Erzsike mutatkozik meg.

Hét év elteltével, 1853 márciusában – amikor Madách még az Új-épület börtönében szenved meg emberségét, hazaszeretetét – egy mérőben más női képmás tekint reánk a papírlapról. A változás óriási, bár inkább átalakulásnak kellene nevezni!

A dőlési szög 50–54° közötti értékre módosul, a régen lassan képzett, tétova betűk s szavak most határozott mozgással, erős ritmussal haladnak előre. Az alsó mező összetapadásai megszűnnek, egyes hurkok felduzzadnak, jelezve, hogy az erotikus fantázia felszabadult. Az önállósági törekvések magabiztos, férfias grafikai elemeket felmutató mozdulatai is megjelennek. A gyenge és bátortalan lénynek immár semmi nyoma nincs az írásban.

A levél a Madách Imrével eltöltött évek kedvező hatását, átformáló erejét, a folyamatos fejlődést mutatja be. Ekkor Fráter Erzsike kézírása sokkal magasabb színvonalat képvisel, mint az anyós, Majthényi Anna 1831 és 1832 években készült leveleiben látható kézírás.

A magyarázatot az agyfiziológiai mozgástípusok kézírásokra is kidolgozott, nemzetközileg ismert és használt rendszerének alkalmazása adja meg.

Majthényi Anna kevésbé ritmosos, kemény, feszült, rugalmasság nélküli, zárt írása fogyatékos feloldódásra, visszatartottságra, önérvényesítésre, hajthatatlanságra, dacosságra mutat. Fráter Erzsike ritmikus mozgású, szabadon haladó, rugalmas, hajlékony, lendületes írása viszont oldottságra, közvetlenségre, természetes biztonságra, mozgékonyosságra, viselkedésbeli könnyedségre utal.

Ezt a levelet tartottam alkalmasnak Fráter Erzsike személyiségképének megformálására, mert ebben érzékelhető a legjobban, hogy a Madách Imrével való házasság alatt igazi egyéniséggé alakult. E levél keletkezésének időpontjában még az elhidegülés nem következett be,

és Ő sem süllyedt a családjából való kivettetés és a megaláztatás lelki fájdalmának gyötrő állapotába.

Az én tartományában a középső mező kisméretű, zárt ováljai nem utalnak éfnagyításra, a saját személyiség hangsúlyozására, magas fokozatú önértékkérzetre. Mindez áttevődik más dimenzióba és a gót *d* betűk telt hurkolásával a saját énhez kapcsolódó kiválóság, eredetiség tudatát fejezi ki.

A kézírás egyedisége alapján valóban feltételezhető, hogy a benne szunnyadó vagy nyiladozó adottságok közül képes lett volna valamit tehetségesen, sikeresen kibontakoztatni. De erre kora, körülményei és környezete nem adott lehetőséget. Fráter Erzsébet saját személyének kiemelésére a kézírás egyéb utalásokat is tartalmaz: egyes betűk alulról felfelé tartó kezdővonalait, a felső mezőben felmagasodó betűszárakat és a szóvégi hangsúlyozásokat. Mindezeket a grafikai elemeket összegezve az önbecsülés és ezzel összefüggésben a saját érdekek érvényesítésének szándéka bizonyosra vehető.

E tulajdonságok alapján az is világossá válik, hogy Fráter Erzsébet nem a magukat alárendelő, megalkuvó, netán meghunyászkodó személyek közé tartozik. Erre utal az ént megjelenítő nagybetűk dekoratív, finom ívelésű rajza, a test felé visszahajló vonalak nagy száma és a *t* törzsvonala fölé helyezett áthúzások együttese.

Az én vizsgálatánál lényeges tényező a felelősségtudat mértékének megállapítása. Itt olyan tulajdonságokkal kell rendelkezni mint a lelkiismeretesség, együttműködési készség, szerénység, óvatosság, előrelátás, éleselméjűség, tapintat, megbízhatóság, tekintélyre méltó magatartás, függetlenség és az etikai kérdésekre való fogékonyság. Nem túlzott igény mindez olyan asszonnyal szemben, akinél az élettel összefüggő célok, az élmény, az átélés s a változatosság fontosabb, mint az egyhangú kötelességteljesítés, a konvenciók és elvárások betartása? A felsorolt vonások közül – korunk szemlélete szerint – grafikailag csak az éles ész, a függetlenséget, s egyes vonatkozásaiban az etikát és a megbízhatóságot lehet bizonyítani.

A szellemi szférában a tág írás a befogadókésztséget ábrázolja. A középső mezőben a jobbra irányuló kapcsolásokkal előrehaladó és a szóvégeken jobbra lendülő írás a külvilágra való nyitottságot mutatja be.

A jól tagolt, áttekinthető, soha egymásba nem ütköző sorok láttán a dolgokba, történésekbe való betekintő- és meglátó képesség állapítható meg.

A szavakban látható hézagok, az írás folyamatának helyenkénti megszakítása miatt a kézírás a kevésbé kötött írások közé sorolható. Az ilyen írásból analízáló képességet, intuitív gondolkodást tétélezhetünk fel. Kevés szónál felbukkannak kombinatív készségre való utalások, de ezek a ritka előfordulás miatt inkább szellemes rögtönzéseként hatnak.

A gondolkodás nem épül a szükséges mértékben a realitásokra. A földet, szilárdságot, anyagot, a megtartó alapot jelképező alsó mező és a felfelé törő kanyarok, hurkolások, lebegő betűelemek, magasan szálló ékezetek sokaságát befogadó felső mező között nincs meg a kellő egyensúly.

A gondolkodás egyik jellemzője a tudatos és a tudattalan erők együttműködésének hiánya. A szavak többségében előfordul, hogy a *g* és *y* betűknek huroknak indult teste nem járja végig útját, hanem felfelé elakad, nem keresztezi a betűszárat és nem csatlakozik a középső következő betűjéhez. Ennek következménye, hogy a tudattalanba való lemerülésből az elnyomott (szándékosan elfelejtett) kínos képzetek, a tudatküszöb alatti tapasztalatok, érzékelések nem jutnak be a napi tudatba. A felszíni és a mélyrétegek folyamatainak egységes történésbe való szerveződése nem következik be. Nem villannak fel emlékek, érzések, amelyek lehetővé tennék, rádöbbenék az író, hogy másként is lehetne vagy kellene cselekedni.

A koncentráció készség kifejezetten gyenge. Sok a tévesztés és a lemaradt ékezet az írásban. A hangzók felcserélése már a leánykori levelekben is feltűnő volt. A miért szó helyett „niért”-et, az Istenemnek helyett „Istememnek”-et írt. A percer helyett „pecer”, a pihennem helyett „pihennem” s végül a fájdalom helyett „fajdánmad” volt olvasható. (A saját magára vonatkozó „fajdalmam” szónál csak az *á* vesszője maradt le.) A vizsgált levél címzésénél az Újépületbe szót „Új épületbe”-nek írta. Mi ez a sok tévesztés? Ideges türelmetlenség, neuraszténia. Kimerítő testi megbetegedések, érzelmi feszültség hatására kialakuló tünetegyüttes: fokozott ingerlékenység, fáradékonyság, alvász-

var. (Lehet, hogy a hangszeres zenei képzés hiánya, a ki nem fejlesztett hallás is okozta a fonémák összetévesztését.)

Az akarati tényezőket vizsgálva mai tudásunk szerint csak az állítható, hogy Fráter Erzsébet aktív, cselekvő akarattal rendelkezett. Az írás szabályos, gyorsan haladó, a vesszős ékezetek némely szónál a betűk jobb oldalára előre szaladtak, a t-áthúzások hossza helyenként eléri a törzsvonal hosszúságát.

A belső késztetések erőteljesek, az önrányítás és szabályozás azonban a szabadon lebegő vagy lendülő formák miatt csak a közepes fokozatot éri el. A levél egyenetlen, hol vékonyabb, hol vastagabb vonalai a kéznyomás kiegyensúlyozatlanságát és az író változó hangulatát, érzékenységét szemléltetik.

Mivel Fráter Erzsébetnek az öt érő különböző ingerekre, hatásokra való érzékenysége nagyobb volt, mint azok feldolgozásának képessége, ez a tény egészségi állapotára, életerejére is kihatott.

A mozgási szabadság és az önállóság igényével mások beavatkozását visszautasítja, saját akaratát kívánja érvényesíteni. A *d* betűk jobbra irányuló, de hosszanti vízszintes húzásai a család általi korlátozottsággal szemben mutatott ellenállást fejezik ki. Néha azonban meginog, ilyenkor az erő gyengülése a kissé lefelé hajló, erőtlen végvonalakban figyelhető meg. (Ilyen a 4. sorban a „helyzetem”, a 6. sorban a „rajtam”, a 11. sorban pedig a „tudom” szó erőtlen *m* betűje.

Az emberi kapcsolatok és a magatartás területén az eddig ismertett grafikai elemek összhatása alakítja az egyes tulajdonságok meghatározását.

Fráter Erzsébet magabiztos fellépéssel, a társadalmi szokásoknak megfelelően teremt kapcsolatokat. A külsőleges biztosság és jártasság ellenére nem mentes a belső gátlásoktól. Van lelkében egy felfedetlen rész, ami csak reá tartozik, amiről nem beszél. Erre utalnak az *m* és *n* betűk boltíves és szögletes zárt formái, valamint az *a* és *o* sötét ováljai. Széles szóközök figyelmeztetnek arra, hogy tart egy távolságot, és az elkülönüléssel igényli önmagával szemben a tiszteletet adó viselkedést. Ugyanakkor az erőteljesen mozgó, helyenként lendülő, ívelő – tánra emlékeztető – mozdulatokat felmutató írásból magakelletésre, külsőségek és lényegtelen dolgok felnagyítására lehet következtetni.

A társas kapcsolatokban szívélyes, részéről a bánásmód olykor erőltetetten kedveskedő. A nagy kanyarral közeledő mozdulatok hangzatos kijelentésekre, felszabadult megnyilvánulásokra mutatnak. Agresszivitásra utaló gesztust a kézírás nem tartalmaz, de mivel a harag, düh indulatát Ő is átéli, ebbéli feszültségét feltétlenül le kell vezetnie. Éles ész és a szellemi fölény birtokában kritizálással, gúnyos, találó megjegyzésekkel egyenlít.

Közvetlen, baráti viselkedése megtévesztő, mert a másik ember valójában kevésbé érdekli. Az a legfontosabb, hogy Őt olyannak lássák, mint amilyennek szeretné magát bemutatni. Jó hangulatában könnyedségével, ötleteivel fel tudja hangolni környezetét.

Fráter Erzsébet életének második korszaka már küszöbön van, rövidesen kezdetét veszi, amelyet az 1853. június 25-én keltezett levele jellemez.

„...a' nyári Sláfrókod – a' freslagba van egy selyem ruhám tsináljon Mutsenbaher más derekat mert így már nem horhatom, mond meg néki hogy derékba szűkkebre és a' melybe bővebre tsinálja – 2 kalap Cruzmannak és egy mantil a' 2 kalapbul valaszon egyett és tisztitsa és putzolja fel – ha a' ritkát – valasztya ugy ara tegyen feher panttikát ha pedig a' sűrű szalmátt akor arra tegyen Schottis pantlikátt – a' Mantilt ha lehatt tisztitsa ki és tsinálja ugy mint most horgyák...” „...a' cipőim küldki, és Könignél rendelj egy par bőr topánt, vagy ha van néki készen hogy külgyön ad ő Contóra is –...”

Erzsi súlyos gondokkal, megoldhatatlannak látszó problémákkal telített nehéz hónapoktól megviselve kárpótlást kér, amit a nők számára olyan fontos ruházatkodás, öltözködés által szeretne megkapni.

Fráter Erzsébet lélektani típusa szerint az extravertált személyiséghez áll közelebb, akinek érdeklődése az emberek, s szűkebbtágabb világa felé fordul. Az élmények keresése, a kiteljesedés, a valakivé válás (önmegvalósítás) foglalkoztatja. A sebesen előrehaladó, tág írás, a jobbra irányuló kötöttség lendületes vonalai, a mozgalmasság hurokképzések mind erre mutatnak. Ellenpontként a kisebb mértékű introverzió, vagyis a befelé fordulás, az írás szűkületeiben, az előző és a következő betűhöz sem kötött magányos *l* és *t* betűkben jut kifejezésre.

Érzelmi világa a felnőtté válás éveiben bővül, gazdagodik. A lány érzelmek a hajlításokban, kis ívekben, félkörű formákban, a be nem fedett, tiszta középső mező betűiben jelennek meg. A nőiességet, a szeretetre való képességet, bensőségességet a kissé nyitott füzérek és a hajlított vonalak érzékeltetik.

Az indulatok a nyomás erősödésében, a keményebb vonalakban és a heves elrántásokban mutatkoznak meg.

Az elfogultság kikerülése érdekében azonban nem hagyhatók figyelmen kívül azok a felhívó, önmotogató formák, amelyek a visszafelé hajló vonalvégződésekből, a saját személyiségre mutatva, csökkentik a környezet felé sugárzott érzelmi megnyilvánulások hatását. Még mindig Fráter Erzsébet jelentősége, fontossága kerül előtérbe.

Vannak a kézírásban olyan elemek, amelyek alapján a pszichikai állapot kedvezőtlen változását lehet feltételezni. Ilyen az egyenlőtlen tágasság, illetve a széles nyomtávot hirtelen felváltó szűkösség, a megváltozott és két tagból képzett *k* betű.

Megkezdődött a folyamat, amely ha nem is teljesen visszafordítható, de kezelhető lett volna. Kezelhető, gyógyítható egy megélhetési biztonságot nyújtó családi életben, az anyához legközelebb álló kis teremtek, saját gyermekei körében. Ilyen körülmények között Fráter Erzsébet házasságának első hét éve alatt bekövetkezett csodálatos fejlődése is bizonyosan folytatódhatott volna.

Erre azonban nem kerülhetett sor. Elítélték és kiteszítették. Érzéketlenül döntöttek a családtagok Erzsébet pusztulásba vezető útjáról. Sokkal nagyobb bünt követtek el, mint amilyennel vádolták!

Tizenegy év múltán, a harmadik időszakban a levelezés most már csak megélhetési költségek kifizetésére és sürgetésére szorítkozott. 1864. március 16-án Fráter Erzsébet a következő sorokat vetette papírra:

„Tisztelt Imre! Megbocsás ez ismétli alkalmatlanság mijat de a' váltó irásat minden jó szandek dacára is roszul irtad, itt küldöm vissza, és egy új váltót küldve légy szives ezt alá írni, öszvesen csekély a' hiba, de hijába ha a' forma helyeséget kívánjak egész bizalommal reménlem hogy sjetended vissza szolgaltatni e' váltót, egész tisztelettel marattam Fráter Erzsébet”.

Ebben a levélben az író elhanyagolja a formákat, nyugtalanul, zaklatottan halad a papíron. Több grafikai elem még a régi beidegződéseket mutatja, de a leeső szövegek, a lehanyatló kettős *t* áthúzása és a *d* betűk lefelé tartó hurkolása, a tartás nélküli fonalas betűk megjelenése a pszichikai állapot romlását jeleníti meg.

Madách Imre még ebben az évben, október 5-én örökre lehunyta a szemét. Valószínű, hogy betegségei közül a pszichoszomatikus jellegű bajok okozója saját uralkodó természetű, erőszakos hajlamú anyja lehetett. – Fráter Erzsébetnek még tizenegy keserves esztendő adatott: a nyomor, önmagából való kifordulás, a lezüllesztés és az elhatalmasodott elméjének éve.

Aki tragédiájának bekövetkezésében részes és irányító volt, aki a katolikus vallásban nevelkedve a jézusi tanítás szerint a szerencsétlen asszonnyal szemben az irgalmasságot gyakorolhatta volna, annak lelkiismerete nem mozdult, megtagadta a megbocsátást. Ájtatos szigorúsága, hajthatatlansága mögött a megvetés, a rideg gyűlölet húzódott meg. Majthényi Anna személyiségéből a belső vezérlésű tiszta erkölcs hiányzott.

Az utókor kutatásai és vizsgálatai nyomán azonban egyre tisztábbá, igazabbá válik a Tragédia Éva-modelljének, Fráter Erzsébetnek személyisége.

Benedek Marcell

Madách Imre*

(Költők hangja a századokon át)

SZEREPLŐK: Gyulai Pál
Szontágh Pál
Lajos, a Pannonia kávéház pincére
P. Márkus Emília
Színházi és kávéházi hangok

(Zene)

AZ ÚR HANGJA: Mondottam ember, küzdj és bízva bízzál!

(Tapsvihar. Kiáltások: Nagy Imre! – Jászai! – Gyenes!... Éljen Paulay. – A taps fokozatosan halkul; egyes beszélgető hangok: – Csodálatos volt! Sohase hittem volna... – Hiába, ez a Jászai... Fiam, siess a ruhatárba... A hangzavarból lassan kávéházi hangok emelkednek ki: pléh tálcák zörrenése márványasztalon, csengetés kanállal poháron. – Kellner, fizetek! – Igenis, azonnal, kérem ássan! – Pikoló kapucínert kérek! – Lajos! – Hol marad az a Lajos?)

EGY HANG: Nézd, mennyien jönnek egyszerre!

MÁSIK: Most lett vége az előadásnak a Nemzetiben.

A HANG: Elég későn.

MÁSIK: Az Ember Tragédiája bemutatója volt. Gondolom, utolsó előadása is. Én el nem mentem volna száz forintért. Hogy is lehet ilyen bölcselkedő drámát színpadra vinni!

(Érkezők beszélgetésének zaja)

A HANG: Pedig úgy látszik, lelkes hangulatban jön ki a közönség.

MÁSIK: Örülnek, hogy vége van. Én mondom neked, ez a darab nem lesz hosszú életű.

GYULAI (éles, pattogó hang, akkor is, ha békésen beszél. 58 éves): Lajos fiam, egy pikoló kapucínert.

LAJOS: Igenis, kéremássan! Pepi, egy forró pikoló kapucínert Gyulai professzor úrnak, de gyorsan! – Enni nem parancsol valamit, professzor úr? Hozatok át a vendéglőből. Megéhezhetett...

GYULAI: Nem kérek semmit. Megyek a Paulay-bankettra. De korán van még. Edust nem lehet olyan hamar levakarni a színpadról. Most bizonyosan fejét mossa színésznek, ügyelőnek, kulisszatologatónak. Pedig nagyszerű volt, azt a magamfajta szigorú kritikus se tagadhatja. Sajnálhatod, Lajos fiam, hogy nem voltál ott.

LAJOS: Na, csakhogy mozogsz már, Pepi! (Pléhtálca csattanása.) Tessék parancsolni a kapucínert. Azt tetszik hinni, hogy nem voltam ott? Én, Lajos, a Pannonia kávéház irodalmi főpincére? Helyettesítettem magamat... ott voltam az utolsó szóig... csak a tapsot nem vártam meg... Tessék megnézni ezt a kis könyvet... Már benne van!

GYULAI: Mi ez?

LAJOS: Az irodalmi naplóm! Itt van, ni...

GYULAI: Hadd lám! (Olvas) 1883. szeptember 21... az életem legszebb napja... Az Ember Tragédiája...

EGY HANG: Lajos! Lajos! Fizetni!

GYULAI: Hívnak, fiam!

LAJOS: Pukkadjanak meg! Ezek itt ültek az előadás alatt, csak várjanak! –

GYULAI: Tetszel nekem, Lajos. De hát mondd meg őszintén: nem szomorított el ez a darab? Azt látni, hogy minden emberi küzdelem céltalan?

LAJOS: Céltalan!? Ha azt látom benne, nem írtam volna a naplómba, hogy ez az életem legszebb napja. Tessék tovább olvasni, futtában lejegyeztem egy mondást, ami nagyon

mefogott: „A cél halál, az élet küzdelem, s az ember célja e küzdelem maga.”

GYULAI Jó közönség vagy, Lajos fiam. A lényegét markoltad ki a darabból. De hát az a sok csalódás, ami Ádámot éri!

LAJOS Én mindig az ő helyébe képzeltem magamat. Az ő pártján voltam. Inkább nem éltem volna, inkább haltam volna meg százszor is dicsőséges halállal, semhogy aljas módon éljek...

HANG Lajos, mi lesz már? Elmegyek fizetés nélkül!

LAJOS Bocsnát, professzor úr. Ha képzetem magasb körökbe von, az éhség kényszerít, hunyázkodottan leszállni ismét a tiprott anyaghoz.

GYULAI Hohó, ez a fiú már kívülről tudta a darabot, mielőtt megnézte...

SZONTÁGH (63 éves. Beszéde széles, kedélyes) Szervusz, Pali!

GYULAI Ki az? Vagy úgy! Otthon hagytam a nagytővegemet, nem láttalak meg. Szontágh Pali vagy, ha nem tévedek.

SZONTÁGH Ne add a bankot, te bokányi!

GYULAI No, no! Láttam én már kisebb embert magamnál.

SZONTÁGH De nem ingyen!

GYULAI Téged is ingyen látlok, ha csak a kapucíneredet nem fizetem ki.

SZONTÁGH Majd inkább én a tiédet. Leülhetek az asztalodhoz?

GYULAI Ha képviselő úr létedre nem röstelsz egy szegény professzor mellé leülni. Mindjárt hozatok egy párnát Lajossal.

SZONTÁGH No, elég a tréfából. Mit szólna ehhez az estéhez?

GYULAI Ha ezt Arany János megérhette volna!

SZONTÁGH Szegény Imrére nem is gondolsz.

GYULAI Hát istenem... szegény Madách idestova húsz esztendeje halott. De Arany, ha csak egy esztendővel tovább él... És nélküle ezt a mai estét nem értük volna meg!

SZONTÁGH Igaz... ma is megborzongok arra a gondolatra, hogy végképpen elkedvetleníthették volna az első döcögő sorok, olvasatlanul adja vissza a kéziratot, és Imre tűzbe

hajtja... No de valld be, hogy nekem is van azért valami érdemem a mai diadalban. Én vittem el Aranyhoz az Ember Tragédiája kéziratát.

GYULAI Majdhogy ez nem lett a veszted. Arany azt hitte, hogy egyik képviselő protezsálja a másikat.

SZONTÁGH (elszörnyedve): Egyik képviselő a másikat!

GYULAI Akkor még nem tudhatta, milyen régi barátság van köztetek. Azt meg éppen nem, hogy maga Lucifer viszi fel hozzá a darabot.

SZONTÁGH Maga Lucifer?

GYULAI No csak ne is tagadd, hogy Lucifer a te hitetetlen, gúnyolódó természetéről mintázta Imre!

SZONTÁGH Hát, ha ezt a magyar irodalom professzora mondja, büszkén vállalom!

(Elragadtatott moraj a kávéházban. – Nézd csak! A Márkus! – Márkus Emma! stb.)

SZONTÁGH Tyhű, most kösd fel a pápaszemedet, Pali! Nézz oda, ki jön be hódolói kíséretében!

GYULAI No lám, a kis Márkus! Nemhogy kialudná magát! Bizonyosan ő is ott lesz a banketten.

SZONTÁGH Ha most csakugyan Lucifer lennék, idevarázsolnám az asztalunkhoz ezt a szőke csodát.

MÁRKUS (24 éves!) Jó estét, professzor úr!

GYULAI Jó estét, nagysád. Egy kicsit szemérmetlen volt Hippia szerepében.

MÁRKUS Halkabban, az isten szerelméért! Ha professzor úr rossz kritikát mond rólam, sohasem lesz belőlem színész. Engedje, hogy megmagyarázzam...

GYULAI Hát üljön ide hozzánk egy kicsit, nagysád.

MÁRKUS (boldogan) Megengedi?

SZONTÁGH A kritikus jobb varázsló, mint Lucifer.

MÁRKUS (kiséretéhez) Uraim, foglaljanak helyet valahol és várjanak meg...

GYULAI Bemutatom nagysádnak Szontágh Pál képviselő urat.
SZONTÁGH Üdvözlöm, művésznő. Nógrádi Szontágh vagyok.
MÁRKUS Ez az előneve?
SZONTÁGH Nem. Ez különböztet meg a gömöri Szontágh Páltól. A nógrádinak csak egy nevezetessége van, de erre holtig büszke lesz: hogy Madách Imre testi-lelki barátja volt.
MÁRKUS Igazán? Hiszen akkor...
LAJOS Parancsol, művésznő? (*Halkan*) Tapsoltam ám ma este Hippiának.
MÁRKUS Milyen kedves! Hát angyalom, ma mulatni akarok... hozzon nekem egy pikoló kapucínert.
LAJOS Azonnal! Pepi! Egy pikoló kapucínert a kedves művésznőnek!
MÁRKUS ...szóval, képviselő úr mesélhetne nekünk Madáchról?
LAJOS Én is erre szerettem volna kérni!
SZONTÁGH Hogy mesélhetnék-e! Hajaj! Mire kíváncsi a művésznő?
MÁRKUS Mindenre! Aki egy költő darabjában játszik...
GYULAI Hippia szerepét...
SZONTÁGH Ó, Jászai meg ne hallja: fogja még a művésznő Évát is játszani!
MÁRKUS (*hálásan*) Köszönöm! De akkor nem is engedem majd, hogy Edus kihagyja Éva legszebb dikcióját!
SZONTÁGH Melyikre gondol?
MÁRKUS Mít állsz, tátongó mélység lábaimnál?
Ne hidd, hogy éjed engem elriaszt;
A por hull csak belé, e föld szülötte,
Én glóriával átállésem azt,
Szerelem, költészet s ifjúság
Nemtője tár utat honomba;
E földre csak mosolyom hoz gyönyört,
Ha napsugár gyanánt száll egy-egy arca.
LAJOS Ó, hogy most nem tapsolhatok!
SZONTÁGH Gyönyörűen mondta! Szóval már tudja is a szerepet.
MÁRKUS Akár holnap eljátszanám.
GYULAI Nem gyereknek való játék ez.

MÁRKUS Ó, professzor úr kétségbe ejti az embert! De képviselő úr, azt ígerte, hogy beszél nekünk Madáchról... én legfőképpen azt szeretném tudni: igaz-e, hogy aki ezeket a sorokat írta, nőgyűlölő volt?
SZONTÁGH Már meg is felelt a tulajdon kérdésére, művésznő. Lehetett-e nőgyűlölő, aki ezeket a sorokat írta? Én csak azt teszem hozzá: lehetett nőgyűlölő, aki olyan rajongva szerette az édesanyját, mint Madách? Az igaz, hogy meg is érdemelte... Sohasem láttam nagyszerűbb asszonyt nála: Majthényi Annának hívták, jegyezze meg a nevét. Finom, leányos szépség volt még akkor is, amikor én megismertem... Pedig akkor özvegyasszony volt már, öt gyerekkel és nagy családi birtokok gondjaival a nyakán! Imre tizenegy éves volt, amikor az apja meghalt...
MÁRKUS Szégyellem, de megkérdezem: mikor született Madách?
GYULAI Pedig ezt könnyen megjegyezhetné, nagysád, 1823 januárjában, három héttel Petőfi után. Micsoda esztendő volt az! Petőfivel kezdődött és Madáchcsal folytatódott.
SZONTÁGH Jó, jó, Palikám, ezt én is elmondtam volna. Szóval a sztregovai kastély asszonykézre maradt. De ennek se a gazdaság nem látta kárát, sem a gyerekek. A két leány serdülő korban volt már, ezeket nemsokára jól adta férjhez Anna asszony. A fiúk Imrénél is kisebbek voltak. Az anyjuk házitanítót fogadott a gyerekek mellé. Talán túlságosan is tömték őket tudománnyal. Imre már hat esztendősen francia köszöntőt írt az apjának. Láttam egy igen ügyes rajzát is, amit az anyja neve napjára készített. Mint egy középkori lovag, mint egy trubadúr, olyan hódolattal írta hozzá a leveleit, amikor öccsével Pestre küldték, gimnáziumba.
GYULAI Manapság nehéz olyan ártatlan, tiszta fiatalságot elképzelni, mint az Imréé volt.
SZONTÁGH Bizony, még jogász korában is! Anna asszony lakást fogadott a fiainak, házvezetőnőt tartott mellettük, sokszor

küldött szekérrel ennivalót, miegymást. Imre hűségesen beszámolt minden garasról, amit elköltött, s ezek a beszámolók meghatóan váltakoznak a leveleiben a rajongó szeretet és hála kifejezéseivel. Az iskola, a tanulás nagyon elfoglalta az idejét. Sok mindent tanult iskolán kívül is: az Ember tragédiájából is láthatja, hányféle tudományban volt tájékozottsága. De az anyja kívánságára megtanult egy kézműves-mesterséget is, az esztergyósságot. Láttam azt a magakészítette borstartót, amit az édesanyjának küldött. Aztán: muzsikált, verseket írt, tizenhat éves korában színdarabot is... de annak a kézírata nem maradt meg. Szerette a színházat...

GYULAI Éppen abban az évben, 1837-ben nyílt meg a Nemzeti Színház, amikor ő Pestre került.

SZONTÁGH Köszönöm a segítséget, professzor úr. Sohasem álltam jó lábon az évszámokkal.

MÁRKUS Ez a kis Madách, akit képviselő úr megrajzolt, tökéletesen olyan, mint Kárpáthy Zoltán. Hát csakugyan voltak ilyen fiatal emberek a világon?

SZONTÁGH Bizony voltak.

GYULAI De te nem tartoztál közéjük.

SZONTÁGH Azt sohasem állítottam.

MÁRKUS És szerelmes sohasem volt ez az ifjú lovag?

SZONTÁGH Dehogynem. Ahogy mindenki más: ő is beleszeretett egy jó barátja hűgába, Lónyay Etelkébe. Következett aztán még vagy fél tucat ilyen ártalmatlan szerelem, fellengzős versekben megénekelve...

GYULAI A *Lantvirágok* csak Etelkéhez szólnak!

SZONTÁGH Istenem, a *Lantvirágok!* Tizenhét éves volt, amikor ki-nyomatta.

GYULAI Igen, 1840-ben. 72 oldal volt az egész... és a legérdeke-
sebb az, nagysád, hogy ez a szerény és félénk ember
azután, több mint húsz esztendeig, egyetlen irodalmi
művet sem adott ki... A kamaszkori zsengek után egye-
nesen az Ember tragédiája következett!

MÁRKUS No de csak nem hallgatott húsz esztendeig!

SZONTÁGH Nem hallgatott, dehogy! Csak nem akart vagy röstellt a közönség elé állani. A *Lantvirágok* sem a közönségnek szólt, csak barátoknak, ismerősöknek.

GYULAI Kezdetleges versek, Bajza stílusában... De hát ugyanakkor Petőfi is Bajza-stílusban írt még.

SZONTÁGH Később pedig Madáchban is megszólalt valami Petőfi egyszerűségéből és természetességéből.

GYULAI No és abból a pesszimista nőgyűlöletből is, amiről öngyűlölet beszélt. Emlékszel a *Csak tréfa* című darabjára, Pali? Tizenkilenc éves korában írta, amikor már otthon, magánúton folytatta a jogot, patvaristáskodott, megismerkedett a megyei élettel, a politikával, nyilván az asszonyi cselszövésekkel is...

MÁRKUS Megjelent ez?

GYULAI Én adtam ki először, Imre halála után, többi darabjával együtt.

SZONTÁGH Tizenkilenc esztendőes gyerek rendesen pesszimista. Az első csalódások még elkészerítik az embert. S amit mi láttunk ott a vármegyében... a gonosz, önző és korlátolt maradiak, az üresfejű, nagyhangú, saját lármájuktól megkötyagosodó haladó honfiak... Nem kellett ahhoz az én luciferségem, hogy Imre megutálja őket.

LAJOS Ez az, amit később Arany János is megírt az *Elveszett alkotmányban!*

SZONTÁGH Tessék?

GYULAI Becsüld meg ezt a pincért, Pali, többet ért az irodalomhoz, mint te. Hanem te meg vigyázz, Lajos fiam, az ál-lásodba kerül, ha sokat kiáltoznak utánad a vendégek.

LAJOS Vigyázok, professzor úr.

GYULAI Madách megundorodott a megyei politikától, félrehúzó-dott, de ahhoz meg túlságosan félénk vagy szerény volt, hogy az irodalmi hírnevet ostromolja.

SZONTÁGH De azért kéziratban keringtek a mi közös Xéniáink, a *Nógrádi képcsarnok* gúnyos epigrammái a helyi nagy-sá-

gokról! No meg közös megyegyűlési tudósításokat is küldtünk Kossuth Pesti Hírlapjának.

MÁRKUS Ez nagyon érdekes, de én azt hittem, hogy Madách szerelmeiről fog beszélni, képviselő úr.

SZONTÁGH Ó, voltak szerelmei, több is, mint ahányról én tudtam, pedig abban az időben sokat voltunk együtt... De vagy meghalt a lány, akit szeretett, vagy kacér volt és elszakadtak egymástól. Emlékszem egy versének a végére: „Isten veled, lány, a költő bolond csak, ki párt magának e földön keres.”

GYULAI Talán ebből a két sorból lett a húszéves Madách Herakles-drámája, a *Férfi és nő*. Engem megborzongat az olvasása. Mintha előre megérezte volna a maga házassági tragédiáját. Sophokles *Trachisi nőit* alakítja át teljes szabadsággal. Az ő Heraklese is megunta Deianeirát, s ezt nyersen meg is mondja neki – ami Sophoklésnél nem történik meg. A fiatal Jole, aki a görög költőnél néma személy, Madáchnál nagy szerepet kap – és ez Fráter Erzsike szerepének megsejtése.

MÁRKUS (*mohón*) Nagy szerepet?

GYULAI Igen – ő az a fiatal teremtés, akibe az érett hős, a félisten beleszeret, s aki csúfosan megcsalja egy senkiházi-val. Herakles nem a Nessus-ing testi gyötrelme, hanem csalódása miatt lép máglyára. De csalódása az egész világnak szól, a nőt nem érdekesíti arra, hogy érte haljon meg.

„Itthagylak hát, világ! Hanem ne mondd,
Hogy engemet te győztél meg! s te nő,
Te se mondd, hogy miattad égek el.”

Érdekes mű ez, és ha Madách ismerte volna a színpadot, talán nagy mű is lett volna belőle... De hát színi előadást is alig látott diákkora óta. Így írta, a levegőbe, történeti színműveit. Ezekben már alig van helye a szerelemnek. Van ebből az időből egy *Művészeti értekezése*: ebben helyteleníti, hogy a legtöbb dráma középpontjá-

ban a szerelem áll. *Mária királynéja* a királyi hivatalért fojtja el magában a szerelmet. A *Csák végnapjait* csak abban az alakjában ismerjük, ahogy már az Ember tragédiája idejében átdolgozta: az elnyomatás korának magyar bánata szól belőle. Csák Máté, akit a történelem hatalmaskodó oligarchának ismer, Madáchnál az Árpádok utolsó, tragikus híve, a nemzet jogainak védője az idegen uralkodókkal szemben. Kont alakját ugyanilyen naivul forgatta ki Garay, de még Petőfi is.

MÁRKUS Az imént említette professzor úr Fráter Erzsikét...

SZONTÁGH Igazán kegyetlen vagy, Pali, hogy ilyen tudóskodó előadásokkal kínozd a művésznőt, amikor ő Madách feleségére kíváncsi. Hát kedves művésznő, engedelmevel átveszem a szót. Madáchnak vármegyei hivataloskodása idején egyik principálisa Fráter Pál alispán volt. Ez a familia atyafiságot tartott a híres Fráter Györggyel. Az alispán házában ott élt az unokahúga, Fráter Erzsike.

MÁRKUS Milyen volt?

SZONTÁGH Nagy csinos kékszemű teremtés, akkori fogalmak szerint művelt is, úgynevezett szebbkeblű honleány. A helyesírással holtáig hadilábon állt, de olvasta az újabb költőket, a divatlapok irodalmi részét is... Valahogy megérezett rajta a szenvedélyes természet... Voltak, akik kacérnak tartották... Úgy látszik, három napi ismeretség után, keringőzés közben, fellobbant köztük a szerelem... Fél évig nem látták egymást, Erzsike bihari szülőházába tért vissza, a távollét és a levelezés szította a lángot. Madách édesanyja az anyák ösztönével megérezte a bajt, ellenezte a házasságot, és ezt Erzsike is tudta vagy sejtette... Én is próbáltam óvatosságra inteni Imrét... persze hiába. Még a gavallérság ellen is vétettem. Elárultam Imrének, hogy én is, sőt más valaki is kapott Erzsikétől hajfűrtöt emlékül. Akkor szigorúbban vették az efféle kis kacérságot, mint a mai romlott világban – de ez a figyelmeztetés sem használt. Még az sem

– igaz, hogy már az eljegyzésük után történt –, amikor Imrével együtt az én édesanyámat látogattuk meg Szécsényben. Beléptünk, anyám rövidlátó szemével nem ismeri meg Madácho. – Mi újság? – kérdi. – Hát, kedves anyám, eljegyeztem Fráter Erzsikét. – Csak nem tettél olyan bolondot – mondja anyám.

- MÁRKUS Kegyetlen!
- GYULAI Igazi Lucifer!
- SZONTÁGH Igazi Lucifer, akinek csatája ezúttal is hiú volt. A házasság megtörtént, mikor is?...
- GYULAI 1845 júliusában.
- SZONTÁGH És a házasság boldog volt, szenvedélyesen boldog, néhány esztendeig. Imre Csesztvén gazdálkodott, valami megyei hivatalt is vállalt, irogatott az asztalfiókjának...
- GYULAI Szerelmes verseket, reális leírásokat és fantasztikus-romantikus történeteket... És hogy mennyit olvasott, filozófiát, történelmet, szociális irodalmat, azt csak az *Ember tragédiája* árulja el.
- SZONTÁGH Aztán jött 48... Imrén súlyosan kiújultak régi betegségei, harcolni nem mehetett el, mint Pali öccse, aki futárszolgálatában szerzett tüdőgyulladásába halt bele.
- GYULAI Imre utólag hozta meg áldozatát a forradalomnak.
- SZONTÁGH 1851 tavaszán egy pesti útvjáról valami állítólagos paraszttal tért vissza. Cseh vadásznak tüntette fel a cseleltség között. Rákóczy János volt, Kossuth titkára. Útlevelet szereztünk neki, mert arra akkor mindenkinek szüksége volt. A pecsétet az én passzusomról szedtük le. Egy erdészlakban helyeztük el Sztregova közelében. Valaki elárulta. Meg tudott szökni, de most már a szállásadó Madácho. fogták pörbe. 52 augusztusában letartóztatták Imrét. Birtokát lefoglalták, Erzsike támasz nélkül maradt... harmadik gyermekét hordta ekkor a szíve alatt. Imre Pozsonyban, aztán a pesti Újépületben volt bezárva. Ide kapta Erzsike pénzkérő leveleit. Neki kellett fogságából pénzről gondoskodnia. Az asszony panasza

zkodott, hogy az anyósa nem segíti eléggé. Mennyire volt igaza, nem tudhatom. De annyi bizonyos, hogy Imre kilenc havi fogsága s aztán kényszerű pesti tartózkodása idején Erzsike... hm... könnyelműen viselkedett.

GYULAI Így született meg az urát pénzért gyötrő és közben udvaroncokkal mulató Kepler Borbála!

SZONTÁGH Igen...

MÁRKUS És amikor Madách hazatért?

SZONTÁGH

A bűnös viszony tovább tartott akkor is, amikor Sztregován folytatták a Csesztvén elkezdett házasesetet. Sőt, második gavallér is követte az elsőt. Imre már, Kepler módjára, szabadon engedte az asszonyt. Az két gavallérjával jelent meg egy losonci bálon, a társaság keresztülnezt rajtuk. Imre velem, meg egy másik barátunkkal egyik pusztáját látogatta meg. Amikor hazatért, s ott találta a második gavallért, végre kitört a régen várt nagy jelenet. Aztán válópör... Erzsike mind mélyebbre süllyed... Megbocsátja a művésznő, ha erről nem beszéltek részletesebben. Erzsike azóta a szó fizikai értelmében is meghalt a nagyváradi kórházban, 75-ben. Szerencsétlen természet volt, nyugodjék békével.

GYULAI Talán róla is el lehet mondani, mint Kepler Borbáláról: „Bűne a koré, mely szülte őt”.

MÁRKUS

SZONTÁGH

Madáchnak több komoly szerelme nem volt. Ha patetikus akarnék lenni, azt mondanám: költészet és haza volt a szerelme. Az összeomlott, zsarnokság alatt nyögő haza.

GYULAI

A lírája ekkor emelkedik legmagasabbra: *A halál költésze* elégia-ciklusában. Milyen természetes, hogy ez a szerelmében és hazafiságában mélységesen szenvedő ember az élet diszharmóniájával szemben a halálban keresi a harmóniát! A halál megszépíti a romokat is:

„És Isten is gyönyörködni kezd bennök,
Hol a festék lehullt, teremt mohot,
Hol az oszlop ledült, dús kárpótlásúl,
Karcú virágos hársfa nő ki ott.

Zengő fészket rak a beomlott sírnak
Bozótos ormára a kis madár,
S ha elpusztult, az elfeledt oltárra
A kis tücsök még ciripelni jár.”

Ez már nem győzelme: legyőzetése a halálnak, új, más-
féle élet diadala! A szerelemnek ugyancsak a halál je-
gyében áldoz Madách: egy legalább tíz évvel azelőtt el-
halt leány, Lujza emlékét eleveníti fel.

MÁRKUS Ki volt az?

SZONTÁGH Megvallom, erről a Lujzáról nem tudtam semmit.

GYULAI Most már édesanyjával és gyermekeivel élt Sztregován.
Itt írta 59-ben a Bach-korszak arisztophaneszi
szatiráját, *A civilizátort*. A világ ezt is csak három
esztendeje ismeri.

SZONTÁGH De egy-két erős kifejezést kihúztál ebből a nagyszerű,
vitriolos darabból, te szemérmes professzor!

GYULAI Hm... És 60 tavaszán már készen volt az *Ember tragé-
diája*, anélkül, hogy ti, legjobb barátai, sejtettétek vol-
na... És nem sokkal utána a *Mózes*, a vezérlő nagy
lélek tragédiája, amelynek egy megalkuvó nemzet élén
kell elpusztulnia...

SZONTÁGH Igen, ez a Mózes a vármegyei ellenállás híve, a képvi-
selő, a határozati párt tagja, egyszóval: Madách Imre...
aki előtt bizony szégyellhetjük magunkat, Palikám, te
is, én is.

GYULAI No, no, ha megérte volna 67-et...

SZONTÁGH Ne lojáliskodj a halott nevében! Imre nem borított
volna fátyolt a múltra, arra megesküszöm!

MÁRKUS De uraim, csak nem kezdenek politizálni?

SZONTÁGH Nem, nem. Örülünk annak, hogy volt egy olyan ma-
gyar emberünk s egy olyan filozófus-költőnk, mint Ma-
dách Imre. Ne ijedjen meg attól, művész, hogy mosa-
kodunk egy kicsit öreg barátommal. Az élet küzdelem s
az élet célja e küzdelem maga. Az *Ember Tragédiája* a
Kisfaludy Társaság felolvasó asztala mellől eljutott a vi-

lág minden művelt emberének könyvespolcára, és a mai
naptól fogva a színház varázsa eljuttatja a karzathoz is,
a néphez, az egyszerű emberekhez!

EGY HANG Emmuci, Edust végre levakarták a a színpadról! Kez-
dődik a bankett!

MÁRKUS Megyek! Köszönöm, professzor úr! Köszönöm, képvi-
selő úr!

SZONTÁGH Nincs mit, művész. Mind a ketten boldogok voltunk,
hogy Imréről beszélhettünk. És annak jeléül, hogy nem
haragszom Gyulai Pálra, én fizetem az egész cechet!
Lajos!

LAJOS Itt vagyok! Itt is voltam!

SZONTÁGH Három pikoló kapucíner.

LAJOS Harminc krajcár. Borraivalót íróktól, művészekről nem
fogadok el.

MÁRKUS Már tíz krajcár egy pikoló! Mi lesz a világból, ha így
drágul minden!

Berényi Zsuzsanna Ágnes

Benedek Marcell

„Abból az erdélyi gyökerekből táplálkozó nemzedékből jött, amelynek oly sok tagja vált a XIX. század végén a nemzeti és társadalmi megújulás harcosává.” (*A nagymester.* 9. l.) Benedek Eleknek, kora egyik legnépszerűbb írójának elsőszülöttje volt. Édesapját írói és emberi eszményképének tartotta.

Jeles gondolkodó, filozófus, avatott esztéta, dramaturg, műfordító, író, színműíró, irodalomtörténész, a társadalmi mozgalmak tevékeny résztvevője, irányítója, elhivatott nevelő, a tudományok népszerűsítője.

Nem lehet röviden meghatározni, hogy mi is volt a foglalkozása. Végzettsége szerint magyar–francia szakos középiskola tanár lett a képzettsége. Tanított is mindenféle szinten. Sajátos módon, mennél magasabb volt a követelmény, annál sikeresebben. Egyetemi előadásain zsúfolásig megtelt a terem.

A szabadkőművesek vezetőjükké, nagymesterükké választották, de már a választást megelőzően első emberüknek tartották, és azután, hogy a hatóságok betiltották a szabadkőművességet, változatlanul nagymesterükként tisztelték.

Mondják, volt valami megmagyarázhatatlan sugárzás a lényében, ami erkölcsi erejével magával ragadta mindazokat, akikkel kapcsolatba került.

Magasrendű erkölcsiségével kiemelkedett a XX. század jelességei közül. Máig is ezzel hat legjobban az utókorra.

Gyermekkorát Erdélyben, legtöbbit Kisbaconban töltötte. Középsiskolai tanulmányait Budapesten, a Barcsay utcai gimnáziumban végezte. Irodalmi tehetsége korán kibontakozott. „Valamit csinálni akart minden műalkotással” – mint önéletírásában megjegyezte. Színpadra írta át, lefordította más nyelvre, verset írt belőle.

A Bölcsészettudományi Karra járt, az Eötvös Kollégium tagjaként. Elsőéves korában indult meg a Thália Társaság. Ennek hamarosan vezére lett. Hóman Bálint, Kodály Zoltán, Lengyel Miklós volt többek között társa az alapításban.

Édesapja után Riedl Frigyes volt második nagy eszményképe. Arany-szemináriumának tagjai külön baráti társaságot alkottak. Király György, Kosztolányi Dezső, Kuncz Aladár, Laczkó Géza, Lehel István, Sikabonyi Antal, Ferenczi Sári és Győri Lujza.

Győri Lujza lett Benedek Marcell felesége.

1907-ben doktorált *A népköltészet hatása a XIX. század nagy magyar epikusaira* című értekezésével. Sokat utazott, bejárta Európát.

Óraadóként a Bulyovszky utcai, majd a Rottenbiller utcai polgári iskolában tanított. A Barcsay utcai gimnáziumban végleges állást kapott 1912-ben.

A kor haladó tanármozgalmaiban lelkesen részt vett. Később vezető szerepet is kapott ebben. Ekkoriban lépett be a szabadkőművesek közé, a budapesti „Deák Ferenc, a Testvériséghez” című páholyba. Házasságot is ekkor kötött Győri Lujzával. Hamarosan megszületett első gyermeke, András. Hazalátogattak Kisbaconba, Benedek Elekhez.

A Társadalomtudományi Társulatban megismerkedett Jászi Oskárral, valamint a kor haladó mozgalmainak többi vezetőjével. Ady Lajossal a tanármozgalmak kapcsán került összeköttetésbe.

Győri Lujza kereskedelmi tanári képesítést szerzett a művészettörténet szak mellé, és megszületett a második gyermek: István. 1918-ban Benedek Marcell egyetemi tanári kinevezést kapott. Harmadik gyermekük neve Hancika, vagyis Johanna volt, de a kislány hamar meghalt, hatéves korában.

A Dante Kiadó lektora lett, és fordításokat készített. Egymás után jelentek meg jeles művei és műfordításai: *Modern világirodalom, Az olvasás művészete, Ady breviárium*, 1927-ben az *Irodalmi lexikon*, 1928-ban a *Délsziget, avagy a magyar irodalom története* stb.

1929-ben Benedek Elek meghalt, mert a Cimborá c. gyermeklap, amelyet hosszú időn át az ő neve fémjelzett, megszűnt. Hirtelen érte az agyvérzés. Felesége azonnal öngyilkos lett.

Benedek Marcell lett a Magyar Írók Egyesülete főtítkára. Marosvásárhelyen tartott előadásokat, és újabb könyvei jelentek meg: *Bevezetés az olvasás művészetébe, Tégyamitakarsz* és más művei.

1937-ben ünnepelték meg ezüstlakodalmukat. Ezután a Dante Kiadótól a Singer és Wolfnerhez ment át. Itt indította el az Egyetemes Regénytár sorozatot. A Vígszínházba dramaturgként dolgozott.

1941-ben a Börzsönyben házuk épült. 1944 márciusa után, a német megszállás bekövetkeztekor hazaköltöztek Kisbaconba, amikor az erdélyiek igyekeztek elmenekülni szülőföldjükről. A kolozsvári Bolyai Egyetem esztétika-tanárnak hívta meg. Visszautasította tehát a Singer és Wolfner cég állásajánlatát és a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy nagymesteri székét, és elment a rosszul fizetett, nehéz körülmények között működő kolozsvári egyetemre. Közben írásait küldözte az Új Időknek, a Szabadegyetemnek, ír a Magyar Rádió részére – feltehetően ekkor készült a most bemutatott Madách-darab –, az erdélyi Magyar Népi Szövetség nevében beszédeket mondott, lapjába, a Világosságba rendszeresen írt, annak szerkesztőbizottsági tagja lett, a Jankovics Jenő, majd Szentirmai Jenő igazgatása alatt álló kolozsvári színház számára rendszeresen fordításokat készített, darabokat írt. A helyzet azonban egyre romlott, „még Arany Jánost is cenzúrázták” – mint önéletrajzában írta. Ekkor visszaköltöztek 1947-ben Budapestre.

Az egyetemen tanított, az Ismeretterjesztő Társaságban tartott előadásokat és a rádióban voltak műsorai. Kolozsvárott bemutatták *Dózsa György* c. drámáját, és irodalmi előadások sorozatát tartotta meg. 1956-tól nem tudott tovább olvasni. 1957-ben kapott aranydiplomát. 1962-ben még egyszer meglátogatták Kisbacont. Ebben az évben ünnepezték aranylakodalmukat. Két hónap múltán felesége agyvérzésben halt meg. 1963-ban G. B. Shaw-ról írt tanulmánya Kossuth-díjban részesült. Ebben az évben jelent meg *Naplómat olvasom* c. önéletrajza, majd számos más kötete.

Kiseb fiával és menyével élt. Műveit csak tollba mondani tudta. Színházba, operába járt, Babitsról, majd Arany Jánosról még könyvet írt. Ezek azonban csak 1969-ben bekövetkezett halála után jelentek meg.

Bölcselkedésre való hajlama természetesen vezette el Madách Imréhez. Több munkájában tárgyalta *Az ember tragédiáját*. A most bemutatott Madách-darab ritkaság. Rádiójáték. Nyilvánvaló oktató, tudománynpszerűsítő céllal készült a mű. A pedagógus alkotása.

Amit Benedek Marcell írásaiban talán legjobban értett, az a mű indítása. Rendkívül változatosan kezdi műveit. Friss, érdekes ötleteivel mindig lebilincseli hallgatóságát és olvasóit.

A költők hangja a századokon át alcímet (vagy ami még valószínűbb: rádiósorozat címet) viselő, eddig kiadatlan, kéziratos rádiójátéka voltaképpen Madách Imrét, életét, munkásságát és *Az ember tragédiáját* ismerteti. A kéziratban nincsen keltezés. Feltehető, hogy 1945 után írta, talán akkor, amikor Erdélyben, Kolozsvárott fáradozott a magyar egyetemen a magyar irodalomtörténeti tanszék újraindításán. Nem tudjuk, hogy bemutatták-e valaha. Pedig méltó az előadásra, még hozzá eredeti célja, a tudományos igényű ismeretterjesztés érdekében.

Benedek Marcell művének időpontját jeles alkalomra választja. *Az ember tragédiája* bemutatóját követő pillanatoktól az azt követő bankett kezdetéig tart. Talán félórányi időtartam. A hangjáték helyéül, a Nemzeti Színház tőzsomszédságában lévő Pannónia Szálló kávéházát választotta (Rákóczi út 5.).

A Tragédiával és a költővel kapcsolatban szerepet játszó személyek közül 1883. szeptember 21-én, a bemutató napján már csak Gyulai Pál és Szontagh Pál volt életben. Őket beszélgeti Benedek Marcell az érdeklődő hallgatók számára. A hallgatók egyike nem más, mint a Nemzeti Színház akkoriban feltűnt tehetséges, ifjú színésznője, „a szöke csoda”, Márkus Emília. Benedek Marcell hihetően rajzolja meg Márkus Emília személyét. Természetesen még csak kisebb szerepet kapott, de már várhatta, hogy egykor főszereplője lesz a darabnak, és erre tudatosan készült. Hitelesen jellemzi érdeklődését az, hogy Fráter Erzsiről szeretne mennél részletesebb képet alkotni. A női kíváncsiság is vezeti.

A másik hallgató kitalált személy – Lajos, „az irodalmi kávéház főpincére”, aki anyagi érdekeivel ellentétesen, a borraivalóklól lemondva, átment a Nemzetibe, hogy meghallgassa a remekmű bemutató előadását. Egyébként költőktől, íróktól nem fogad el borraivalót. Túlságosan is rokonszenvesnek rajzolt személye valószínűtlen. Benedek Marcell demokratizmusát hangsúlyozta ebben az alaknak a rajzában. Egyben a Tragédiának legfontosabb, meghatározó részeit ő idézi, mert jegyzeteiben megjelölte az szerinte is legérdekesebb mondanivalókat.

Csak említés történik a bemutató előadás többi ismert színészéről: Nagy Imréről, Jászairól, Gyenesről. Az igazgatóról, Paulay Edéről

többet is megtud a figyelmes hallgató: lelkiismeretességéről, művészi igényességéről. Látható, hogy Benedek Marcell a színház világát belülről ismeri.

Madách életének történetét az egykori jó barát, Szontagh Pál hitelesen beszéli el. Szontagnak fontos szerepe volt a Tragédia életében. Bár nem ő, hanem maga Madách vitte el (Jámbor Pál kíséretében) a művet Arany Jánoshoz. Kitalált, de hihető a történet folytatása: Arany János azt hitte, hogy a képviselők támogatták egymást; majdnem elutasította a puritán becsületességű költő. (Szontagh ekkor nem volt képviselő, Jámbor Pál azonban igen.) A másik veszély az volt, hogy a nehézkes nyelvezet visszarettenti, elveszi a kedvét az olvasástól. Szerencsére nem így történt.

Ismét jellemző Madách Imrére, hogy ha Arany János nem fogadta volna el a munkáját, akkor feltehető, hogy elégette volna, az egész magyar és világirodalom nagy veszteségére. Szerencsére Arany tüstént észrevette nagyszerű erényeit, és hallatlan türelemmel és szakértelemmel végigjavította az egész Tragédiát nyelvhelyességi és stiláris szempontból.

Több anekdotát is elmond a beszédes tanú, Szontagh Pál. Madách gyermekkoráról, költői és drámai műveiről.

A beszélgetés során még az a nem közismert tény is kitűnik, hogy a költő Lucifer alakját a hideg ész által vezérelt jó barátról, Szontagh Pálról mintázta. Erre Szontagh még büszke is lett.

Felsorolásban hall a rádiójátékban a közönség Madách Imre egyéb színműveiről, a Herakles-drámáról (*Férfi és nő*), a *Csak tréfa* címűről, a *Csák végnapjairól*, *Mózesről* és a többi drámáról. Még rövid jellemzésükkel is megismerkedhet a rádiójáték hallgatósága.

Sok együgyű kérdés vetődik fel: gyűlölte-e Madách a szavakat, a nőket? Meggyőzően érvel a válasz: aki már kisgyermekkorában számos verset irt, az nem lehetett ellensége a szavaknak. A nőket sem gyűlölhette az, aki ennyire szerette, tisztelte – még hozzá méltán – az édesanyját, mint azt Madách Imre tette.

Kitűnően érzékelteti Benedek Marcell a rövid idő haladását, amikor többször tesz említést a hamarosan, sőt a darab során egyre rövidebb időn belül kezdődő bankettéről. Ezt Paulay Ede rendező bemutatkozó előadás alkalmából.

Ezen fog részt venni Gyulai Pál, ezért nem fogyaszt semmit, bármennyire is tüsténkedik körülötte Lajos, az irodalmi kávéház főpincé-
re.

Nem volt szokványos dolga Benedek Marcellnak, amikor rádiójáték írásába fogott. Mindent csak a hangok segítségével kellett kifejeznie. Kitűnően sikerült a feladat, még hozzá figyelemfelkeltő volt kezdetétől fogva. A Tragédia végszava („Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!”) a rádiójáték indítása. Mintha a nézőtérben ülnénk, mi hallgatók, és aztán elkezdődik a közönség tapsa, név szerint történő viharos éltetés, és csak aztán derül ki, hogy mégsem a színház terme, hanem a szomszédos kávéház a színhely. Ez a „mellék színtér” felszabadította Benedek Marcell képzeletét, és nem ragaszkodott tovább a történelmi hűséghez, csakis az irodalmi, nyelvi hitelességhez.

Még az olyan vitára is kitér a darab, mint a Tragédia jellege: optimista vagy éppen ellenkezőleg: pesszimista a Tragédia. Érdekes megoldással „az irodalmi főpincér” foglalt állást a Tragédia optimista jellege mellett. Gyulainak csak az a szerep jut, hogy megdicsérje az okos, találó jellemzést. A kitűnő irodalomtörténész szerint is derűlátó a mű. Minden korhoz szól, a maihoz különösképpen. Ideje hát, hogy a Magyar Rádió is műsorára tűzze!

Andor Csaba

Mikszáth Kálmán a Fráterekről

Az irodalomtudomány bizonyos területei merőben újfajta foglalatossággá válnak a szövegeknek mint digitalizált információknak a nyilvánossá válásával, magyarul szólva a számítógépes hozzáféréssel. Mikszáthot persze továbbra is lehet kutatni, bizonyos esetekben azonban – s ezek közé tartoznak az alábbi közlendők is – már nem beszélhetünk kutatásról, csupán (ki)gyűjtésről.

Mikszáth Kálmán összes művei (CD–R, Bp., Arcanum Adatbázis, 1998) immár értelmes módon vizsgálhatók, jóllehet a jövő számítástechnikusaira (és nyelvészeire) vár az a feladat, hogy összetettebb kérdésekre is választ kaphassunk. A magyar nyelvészek változatlanul adósak egy használható kereső rendszer kidolgozásával. Nyelvünk ragozó nyelv, méghozzá – formális szempontból – a legrosszabb fajtából való, hiszen a ragozás során hangváltozás következhet be. Ez persze önmagában még nem volna baj, ha mondjuk *tókat* íránk és *tavakat* ejtenénk; az igazi gondot éppen az jelenti, hogy írásunk a kiejtéshez igazodik. Az MTA Nyelvtudományi Intézete évtizedek óta adós egy ésszerű rendszer kidolgozásával, amely magyar morfémák számítógépes keresését lehetővé tenné, jóllehet ma már nincs akadály annak, hogy akár több millió egységből álló lexikális háttéradat – ahol már a morfémavariánsok hiánytalanul felsorolhatók lennének – egészítse ki a szabályrendszert.

Most azonban ez nem jelentett gondot, jóllehet aki Mikszáthnál keresgél, annak számolnia kell azzal, hogy a szerző írása következetlen, s ez alól a személynevek sem kivételek. (Esetünkben ez is egyszerű: a Fráter és Frater alakokra korlátozódik.)

Hol és mit írt tehát Mikszáth a Fráterekről? (A továbbiakban az egyszerűség kedvéért a kritikai kiadás kötet- és oldalszámait adom meg.) Röviden úgy felelelhetek, hogy három történetet, azok egyikét azonban három különböző módon. Előljáróban még annyit: Mikszáthtól a hízelgés távol állt; amit írt, néha nemcsak a jellemzett személyre,

de az íróra sem vetett kedvező fényt. A tökéletes ambivalencia sem állt távol tőle. Elegendő, ha valaki megnézi, milyen elítélően írt Lónyay Menyhért pénzügyminiszterségéről és miniszterelnökségéről, s szembesíti ezt a Lónyay-nekrológgal. Bámulatos tájékozatlanság és ugyancsak megdöbbentő tájékozatlanság jellemezte egyidejűleg Mikszáthot. Utóbbira éppen Madách a legjobb példa. Életművében jó néhány helyen szerepel Madách neve, de csak egyetlen sort tartott érdemesnek idézni a Tragédiából: „Az ember gyenge, gyenge”. Ilyen sor persze nincsen Madáchnál, de még csak hasonlót sem találunk. (Talán a falanszterben elhangzó: „Óh, nézd, óh, nézd, te gögös, gyöngö ember” sorra gondolt Mikszáth? – ez most már örök rejtély marad.) Alaposan elbánt Szontagh Pállal is (száznál több helyen említve nevét), hogy aztán az érintett halála után elismerje: „Jöhetnek nagyobbak, zseniálisabbak, de tiszteletre és szeretetre méltóbbak aligha, s hozzá hasonlók pedig éppen nem.”

Két történetben Fráter Pál, Erzsébet nagybátyja szerepel, a harmadik – háromféle változatban előadott – sztoriban azonban a bátyja s mivel csak ketten voltak fivérek, így csakis Fráter Erzsébet édesapjáról, Fráter Józsefről lehet szó. De kezdjük a Fráter Pálról szóló anekdotákkal. Az elsőnek a helyszíne az 1833-as országgyűlés, főszereplője pedig Deák Ferenc (31. kötet, 41–42.).

„Volt akkoriban Pozsonyban egy gavallér asszony, valami Kirinszkyné. Ennek a házához járt a követek elitje vidám tea-estélyekre. Fiatal is, szép is volt a menyecske, s bizony akadt elég udvarlója a tekintetes karok és rendek közül.

De a gavallér asszonynak Deák Ferenc tetszett meg a karzatról.

– Kicsoda az a barna, kerekkepű fiatal ember ott a falusi modorral – kérde Fráter Pál nógrádi követőtől.

– Az a Zala megyei süldő követ. Úgy nézem, nem sok ember válik belőle, nagyon mutogatja, amit tud.

– No, már akár válik, akár nem válik, hanem azt az urat okvetlenül mutassa be nekem, hozza el hozzám holnap.

Meg is kísértette Fráter Pál. Deák beleegyezett, elmegy a szép asszonyhoz látogatóba, midőn azonban tudomására jutott, hogy termeiben nem szabad szivarozni, visszavonta ígését.

Másnap kérdőre veszi a szép asszony Frátert.

– Nos hát, miért nem hozta el Deákot?

– Makacs vidéki ember: nincs elég nevelése, nem jön. Azt mondta, még a császár kedvéért sem hagyja abba a szivarozást két órára.”

A következő történetben, amelyben Fráter Pál már főszereplő, a megyei közélet kerül terítékre (51. kötet 62.)

„Következik a *gyarmati közélet tanoda felállítása*. Fráter Pál tartja székfoglalását. Az embernek szinte fáj a szíve, hogy egy pompás témától meg kell válnia. Eddig ebéd utáni diskurzusnak, ha a világ dolga rendesen folyt is, még mindig megmaradt a tanfelügyelő – hogy nem csinál semmit. Itt van ni! Most ez az öröme is odavan a baloldalnak. Egy egészen kész közélet tanodával rukkolt elő, mely többet emel a megye szellemi érdekeinek előmozdításán, mint amennyit a tisztelt baloldal összesített működése ront. Én személyesen is tanúja voltam Pesten, mennyi sok akadállyal kellett Fráter Pálnak megküzdenie, mennyi sok kellemetlenségen keresztülábolnia, míg fölfelé, de különösen »lefelé« elérte a kívánt sikert. No, de ez nem az ő érdeme: mert a pecsovics ember olyan, mint a *veres hajú* turista, aki félvén a predestinációtól, hogy »*veres ember egy sem jó*«, azért is elhatározta, hogy engedelmes, szófogadó, túlságig becsületes és szorgalmas lesz, s ha valami nehéz megpróbáltatásnak volt mint ilyen kitéve, mindig felsóhajtott: »*Hiszen*

ne volnék csak veres hajú!« – Meglehet, hogy mi, pecsovicsok is csak olyanok volnánk, mint a baloldal, dikcioznánk, cikkeznénk és – nem tennénk a közjóért semmit, ha nem állna mindig előttünk memento mori-nak ez a gondolat: »*Hiszen ne volnék csak pecsovics!*«

Miután pedig ezt a pecsovics epithetont annak »tar-tozékaival« egyetemben a baloldal hányja szemünkre, s ezzel arra ösztönöz, hogy különb hazafiak legyünk nálánál, ennélfogva az ő érdeme, ha ezen ernyedetlen hazafiság egyszer-smászor gyümölcsöz valamit. Denique, quod erat demonstrandum, a gyarmati közélet tanoda is nem a Fráter Pál, hanem az ő vívmánya. Jegyzőkönyvileg köszönetet kell szavazni Plachy Tamásnak.”

Következzék a harmadik, Fráter Józsefről és a megyében nem különösebben kedvelt (a szabadságharc idején az ellenfél táborát erősítő) Jankovich Lászlóról szóló történet első s leghitelesebbnek tűnő változata (31. kötet, 216–217.):

„[...] éppen a pátoszáról ösmeretes Fráter beszél, aki öccsét: Fráter Pál megyei követet kísérte a pozsonyi koronázó országgyűlésre.

Se vége, se hossza a beszédnek, melyet kappanhangon ad elő a szónok, elreferálva nagy fenek-kanyarítás-sal szögrül-végről mindent a pozsonyi útról és a diéta megnyitásáról.

Unják a rendek, a hatalmas ásitások feszítik a tekintetes és vitézlő állkapcákat, csak az adminisztrátor hallgatja mereven, figyelmesen, mint mindig, s el nem mosolyodik, komor méltóság ül a homlokán.

Fráter áradozik a lojalitástól, s mindig az adminisztrátor felé néz egy-egy ilyen diktum alatt, mintha a »lojális nagy úr« figyelmét híná fel, hogy »ide hallgass, most neked hízelgek, a te kedved szerint beszélek«.

Jankovics László ráncbaszedi a homlokát, úgy hallgatja, míg a karok és rendek kissé már sokallják is nemcsak az oráció hosszadalmasságát, de a lojalitását is.

De Fráter mindig jobban-jobban belejön. Szemeit áhítattaljesen forgatja, s egzaltálva, hangja zsoltáros ének-lésbe megyen át.

– És láttam a szentséges király öfelségét fejedelmi díszornátusban...

De már ez sok! A hatalmas adminisztrátor bosszanokodva üt kardjára. Megcsördül a jó ősi vas, s csörgését tompán követi az adminisztrátor gúnyos közbeszólása:

– Volt-e bagó a szájában?

Végig süvít a meggondolatlan gögös szó a termen. Elsápadnak a rendek. Csak az adminisztrátor marad hidegen:

– Különben folytassa, tisztelt táblabíró úr.

Folytatta is aztán, míg el nem végezte. De Jankovics László is elvégezte fényes pályafutását ezzel az egy közbeszólással.

Néhány nap múlva fölmentették adminisztrátori hivatalától.”

A történet következő változatában Jankovich László a főszereplő (58. kötet):

„Egyik rokona, »Jankovich László« azért vesztette el egykor adminisztrátori székét, mert midőn Fráter Pál hajdani követ berlini útvjáról referálva, többi közt így folytatá óriás pátosszal, majdnem éneklő hangon:

»...És láttam ókirályi felségét fejedelmi díszornátusban...«

Meg nem állhatta, hogy főispáni székéből mérgesen föl pattanva, gúnyosan közbe ne kiáltson:

– Volt-e bagó a szájában?”

Amint látjuk, itt már nem Fráter Pál bátyja, hanem maga Fráter Pál a történet egyik szereplője, s nem a pozsonyi, hanem a berlini útvjáról számol be. A történet harmadik változata már nem is Nógrádban játszódik, azt sem lehet tudni, hogy a Fráter család melyik tagjáról van szó, a beszámolóban pedig Anglia szerepel, olyan apróságokról nem is szólva, hogy a bagóból pipa lett (76. kötet, 14.):

„Gróf Brunsvik teljesen hasonlított Forgách Pálhoz. Ő elnökölt a megyei közgyűlésen mint főispán, mikor egy Frater nevű táblabíró, aki Angliára hivatkozván, ottani útvjáról referált, amint éneklő, kenetes hangján éppen e szavakat szavalná: »és láttam ő királyi felségét fejedelmi dísz-ornátusban«, a főispánt bántá az alázatos hang, bosszankodva ütött kezével a kardjára és közbeszolt: »Volt-e pipa a szájában?« mire a karok és rendek rop-pant hahotában törtek ki, s egyszerre vége volt az angol királyi nimbusznak.”

Az említett történetekből annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy Mikszáth közléseit tudományos szempontból nem vehetjük komolyan; az utoljára említett történet tárgyyszerű információi, ha egyáltalán feltárhatók, vélhetően a megyegyűlések jegyzőkönyvei alapján rekonstruálhatók. Ugyanakkor a Mikszáth-életmű indirekte megkérdőjelezi az egész korai Madách-kutatást is. Vajon amikor Szontagh Pál fél évszázad múltán elmesélte az első érdeklődőknek azokat a történeteket, amelyeknek Madách Imre volt a főszereplője, okkal feltételezhetjük-e, hogy ő pontosabban emlékezett? Vagy mennyire megbízhatóak Madách unokaöccsének, Balogh Károlynak kétségkívül átgondolt, alapos megfigyelésről tanúskodó, ám szintén közel fél évszázad múltán lejegyzett emlékei? Ezt talán sohasem fogjuk megtudni. Nem tehetünk mást, mint hogy szembesítjük egymással a különböző információkat, tudván tudva, hogy igazán pontosan sohasem fogjuk megismerni Madách életét, de bízván bízva abban, hogy ismereteink azért pontosíthatók.

Andor Csaba

Két talány Fráter Erzsébet életében

Előadásomban néhány vitatott, ellentmondásokkal terhelt életrajzi kérdésre szeretném felhívni a figyelmet, olyan életrajzi dilemmákra (sőt, olykor nem is di-, de egyenesen polilemmákra), amelyek részben Madách Imrével is összefüggnek. Elsőként azt a legendás levelet említeném, amelyben Madách Imre állítólag visszahívta Fráter Erzsébetet.

Lackóné Kiss Ibolya írt részletesen arról az állítólagos Madách-leveletről, amelyben ez állt: „Gyere vissza Erzszi, te csak virág légy nálunk!” Mivel Fráter Erzsébetnek írt levél mind a mai napig nem került elő (eltekintve Madách verses leveleinek kései, a feladónál lévő változataitól), ezért tág tér nyílik a találgatásokra: vajon mi állhatott a nyilvánvalóan létező, ám vélhetően még a címzett életében elkallódott levelekben?

L. Kiss Ibolya információi sajnos megbízhatatlanok, sőt: éppen ebben az esetben joggal gyanakodhatunk hamisításra. 1942-ben az *Erzsi tekintetes asszony* c. regényében még ez állt:

Fráter Dini fiacskája a szilvás lugasában ült, s visszafojtott lélegzettel kémlelt ki a vadszőlő bíborba borult levelei között... Erzszi nénit figyelte, a titokzatos rokont, ki órák óta rózta a szilvás útjait, s akiről a cselédek azt suttozták, hogy elhagyta az urát. A néni itt bolyong a szilvás fái alatt, karját hátrafonva, földre szegezett tekintettel, mintha elvesztett volna valamit... De lehet, hogy el is vesztett, mert hallotta, mikor a néni apja azt dohogta: „lányom, nem lett volna szabad mindent eldobnod magadtól...”

Erzsi néni hát eldobott valamit, s most úgy látszik, ezt keresi a szilvás hullott levelű, öreg fái alatt. De mi az, amit keres? S miért sétál két nap óta esőben, szélben egyedül? Valami titka van? Igen! Titok lappang Erzsi néni mögött, rejtély, melyet meg kéne oldani...

A fiú tágra nyílt szemekkel leste Erzsit, ki úgy hullatta könnyeit, mint levelét a szilvás öreg fái... Néha megállt, letört egy-egy gallyat, aztán eldobta magától. Máskor meg a futó felhőt nézte, mintha ennek tanácsára várna.

A fiúcska kezdte már unni a dolgot. Éhes is volt már, el akart illanni, mikor a néni egyszerre megállt... Mantillája zsebéből levelet vett elő, s elkezdte olvasni. „Már késő – sóhajtott –, a leveled későn érkezett”. Aztán újra a felhők után bámult... A ház felől most gyereksírás hallatszott. A vendég kislány sírt, vékony szipogó lányhangon, s Erzszi néni felkapta a fejét.

– Jolánkám! – kiáltotta hangosan. – Kicsi lányom... jövök. – Összekapta uszályos ruháját, s a tornác felé futott... A levél meg ott fehérlett egy málnabokor előtt, a sárguló gyepen.

A fiú egy ugrással kint volt a lugasból.

„Most megtudom a titkát” – motyogta magában, s kicsi szíve úgy vert, mint a verébfiókának a fészekrabló gyermekkézben.

A levél ott feküdt előtte a fűvön, és rajta ez állott:

*Madách Imréné, Fráter Erzsébet
tekintetes asszonynak*

*C s é h t e l e k,
Biharban.*

„Óh, csak az Imre bácsi írta” – biggyesztette leki-csinylően a száját, mert jól ismerte a szép, kiírt betűket, hiszen a Fráter családban mindenütt féltve őrizték a Sztregováról jött rokoni sorokat... Le sem akart hajolni érte, mikor a kíváncsiság mégis megnézette vele. Mert mégis, hátha kép van benne? Haramiákról vagy elátkozott kastélyról, amelyből elmenekült a néni.

A levélben kép nem volt, csak sok sűrűn teleírt sor. Egy nagyobb betűs, külön beleírt, a szemébe ötlött:

„Te csak virág légy nálunk” – s utána három szó:
„Gyere vissza, Erzsi...”

A fiú kiábrándulva nézett maga elé... „Csak ennyi?” – kérdezte. – „Hát ez lenne a titok, hogy virág? Hát lehet egy nő virág?” – De most arra a csodálatos verbénaillatra gondolt, mely körülöngte ezt a fekete szemű asz-szonyt, és elgondolkozott: – „Lehet, hogy mégiscsak virág, hiszen az Imre bácsi írja... ő meg biztosan jól tudja, hiszen a tanító úr azt mondta a múltkor, hogy Imre bácsi költő...”

Most váratlanul egy csiga mászott ki a bokor alól. Lassan csúszott előre a fűvön, s a fiú szeme felragyogott... Arrébb egy hullott alma mosolygott feléje... Hirtelen eszébe jutott, hogy éhes. Hiszen már szörnyű késő lehet, tán már dél is elmúlt... Nekiiramodott, a levél meg ott maradt a földön.

...Már a levesnél tartottak, amikor benyitott. Félve sompolygott a helyére, nehogy kikapjon, de észre sem vették, amikor leült. Az öreg Fráter szótlan kanalazta a levest, s a többiek is a tányér alját nézték. Erzsi néni Jolánkát etette.

A bácsi most hirtelen a néni felé fordult:

– Határozta? – kérdezte kimért, kemény hangon.

Erzsi maga elé bámult.

– Nos? – sürgette az apja.

– Határozta – felelt csendesesen. – Még ma elutazom.

– Végre megjött az eszed – morogta az öreg, s felhajtott egy pohárral az előtte álló érmellékiből.

– Csakhogy én Váradra megyek, apám... Nem térek vissza soha többé Sztregovára. Elkésett Emi üzenete. – Azzal karjába kapva Jolánkát, végigsuhogott a szobán, és eltűnt a nagy tölgyfaajtó mögött.

Fráter pedig olyat ütött az asztalra, hogy összecsendültek a borospoharak. S a kis cselédlány a birkapörköltet aznap érintetlenül vitte vissza a konyhába...

A fiúcska sírva fakadt. Úgy érezte, hogy most valami igazságtalanság érte a nénit, valami jóvátehetetlen hiba, de hogy mi, arról nem tudott számot adni. Szeretett volna hozzá szaladni, megvigasztalni, s ajándékkal kedveskedni neki. De mivel? Ekkor eszébe ötlött a levél, melyet ott felejtett a néni a szilvás fái alatt.

– Megvan! – kiáltotta. – Visszaadom neki a levelet. – S már szaladt is az elhanyagolt kert kanyargós útjain a málnabokor felé.

...A bokor ott állott csupasz ágaival égnek meredve, s ott álltak a lombjuk fosztott fák is – csak a levél nem volt sehol, csak Imre bácsi szép, kiírt betűi tűntek el a gyepről...

A levél tehát eltűnt, sőt a regény alapján még akár azt is feltételezhetnénk (mint később látni fogjuk, valóban így is volt), hogy mindez csak az írói fantázia leleménye. Negyed század múltán azonban, immár egy félig-meddig tudományosnak szánt kiadványban, *Az asszony tragédiájában* váratlanul előkerült (13–14.). Ekkor már így számolt be L. Kiss Ibolya az ominózus Madách-leveleiről:

[...] Budapestten felkerestem Fráter Erzsi még életben levő unokaöccsét, Fráter Józsefet [...]

– [...] Imre bácsi akkor már nem élt, mert a család mindég mint boldogultat emlegette. De igen szeretheték egymást, mert leveleit elzárva tartották az almáriumban és egy öreg dívány alsó lezárható fiókjában. Ez az öreg dívány állítólag Cséhtelegen van, s fiókjában Madách Imre levelei, melyeket a Fráter családhoz írt. Egy levelet el is hoztam magammal, itt van. Tessék elolvasni. Úgy őrzöm, mint családunk drága, régi emlékét...

Az öregúr egy megsárgult, szép, kiírt betűs levelet nyújtott át, melyben ez a sor állt:

»Gyere vissza, Erzsi... Te csak virág légy nálunk.«

Amint látjuk, nemcsak a levél került meg, de időközben változott a megtaláló személye is: a távoli rokon, Fráter Dienes fia helyett az unokaöccsnél, Fráter Béla József nevű fiánál találjuk Madách írását. Ám a legnagyobb jóindulat mellett sem tételezhetünk fel többet, mint hogy Fráter Béla tudhatott valamit az állítólagos levélről (mint látni fogjuk, valóban tudott is), mindazonáltal L. Kiss Ibolya állítása legalábbis „költői túlzás”. Ő ugyanis semmiféle levelet sem láthatott, még levél-másolatot sem, hiszen akkor nem mulasztotta volna el, hogy annak tartalmát teljes egészében közölje. (Könyvében még a csekély fontosságú leveleket is hasonmásban tette közzé!)

De honnan származik akkor a regényben és az esszében is idézett levélrészlet, ha egyszer semmiféle levelet nem látott az író? Végző soron valóban a családtól ill. a rokonságtól, akik úgy látszik, többeknek elmesélhették a történetet, hiszen L. Kiss Ibolya egyik informátora, Perédy György nagyváradi újságíró egyik cikkének címe is ez volt: „*Te csak olyan légy a házamban, mint egy virágszál...*” (Nagyvárad 1926. júl. 18., júl. 20.) A cikkben egyébként már kicsit eltérő szöveg szerepel: „Csak olyan légy, mint egy virágszál a házamnál, soha ne is lássalak, neveld csendben gyermekeidet.” Az idézett mondatot özv. Baranyi Ákosné Reviczky Ilona szájába adta a cikkíró, aki viszonylag közeli rokona volt Fráter Erzsébetnek.

A történetet tehát nem Fráter József, Erzsike unokaöccse mesélte el Perédy Györgynek, jöllehet az említett újságcikkben ő is szerepel, sőt jelen van, amikor Baranyi Ákosné elmeséli, hogy Madách Imre leveleiben visszahívta a feleségét. Közbe is szól, de – az újságíró kérdésére – csak annyit tud mondani, hogy Fráter Erzsébet levelei elkallódtak. Mít mutathatott akkor sok évvel később Budapesten L. Kiss Ibolyának? Nyilván semmit sem. Mint ahogyan azt sem állíthatta, hogy: „Ez az öreg dívány állítólag Cséhtelegen van, s fiókjában Madách Imre levelei, melyeket a Fráter családhoz írt.” Hogy miért nem állíthatta ezt éppen Fráter József? Mert sok évvel korábban Perédy Györgynek még ezt mondta: „én nagyon fiatal voltam, mikor apám meghalt, nem tudtam a levelek jelentőségéről, s ott hagytam az eladott házban a drága pergament kötéses könyvtárral együtt. Később az értékes könyvekből apámnak egy pesti barátja megmentett néhány száz példányt, de a

levéltár elkallódott.” A cséhteleki kúriát a húszas években már réges rég egy másik család birtokolta, szó sem lehetett tehát arról, hogy a levelek esetleg Cséhtelegen volnának, mint ahogyan az is világos, hogy L. Kiss Ibolya állításával ellentétben azt a bizonyos levelet sem őrizte meg Fráter József. Beszélni éppenséggel beszélhetett róla, hiszen az ő jelenlétében számolt be a levélről Baranyi Ákosné Perédy Györgynek.

Baranyi Ákosné információit nem tudjuk ellenőrizni; amikor Perédy György az adatgyűjtésbe belekezdett, ő volt az egyetlen személy, aki nem kisgyermekként ismerte Fráter Erzsébetet, hanem felnőttként hallott (vagy hallhatott) tőle az életéről. Nagy kár, hogy olyan nyilvánvaló tévedések szerepelnek a visszaemlékezésében, amelyek állításaival kapcsolatban óvatosságra intenek. (Bár születési dátumát nem sikerült kiderítenem, mivel a *Magyar nemzeti zsebkönyv* második részének első kötete szerint [szerk.: Dr. Schönherr Gyula, Bp., 1905.] 1865-ben ment férjhez [28. lap], ezért elfogadhatjuk, hogy felnőttként ismerte Erzsikét.)

Egy másik talány Fráter Erzsébet életében, hogy vajon kik lehettek a szerelmei, szeretői?

Azt hiszem, megállapodhatunk abban, hogy a Madách Imrével való kapcsolatát megelőző időszakról semmit sem tudunk. Miután bizonyítottan tekinthetjük, hogy Szontagh Pál sohasem udvarolt neki (ennek indoklását lásd pl. *A siker éve: 1861 c. könyvem Fráter Erzsébet c. fejezetében* [Fekete Sas Kiadó, 2000]), más név pedig fel sem merült ebben az összefüggésben, így ezt a kérdést egyelőre lezártan tekinthetjük.

Annál nagyobb talány, hogy 1853–54-ben kik udvarolhattak neki? A Palágyi Menyhért által kifejtett klasszikus nézet szerint Csesztvén Hanzély Ferenc, az Alsósztrégovára történt átköltözést követően pedig Meskó Miklós volt az udvarló. De mindkét esetben van egy-egy alternatív elképzelés is. Az I. Fráter Erzsébet Szimpóziumon arról beszéltem, hogy talán nem is Hanzély Ferenc, hanem a Csesztvén ezidőtájt ugyancsak megforduló Lisznyai Kálmán lehetett az, akihez Madách az *Egy vetélytárshoz c. versét* írta. Az alsósztrégovai udvarlóval kapcsolatban is van egy alig ismert alternatíva, amelyet a fentebb már említett Baranyi Ákosné mesélt el Perédy Györgynek. „»Számталanszor

mondtam – beszélte Erzsike –, nézd Imre, nem helyes ez így, semmit sem törödsz velem, csak a verseknek élsz. Hiába, nem törődött velem. Éjszakára tovább is ott hagyott borozó vendégeivel.« Ennek az életnek volt a következménye, hogy Erzsike és egy *Ruttkay* nevű – másik nevét nem tudom – nógrádi férfi között viszonyra fejlődött az ügy. Nagyon szép férfi volt, mindennapos vendég. Erzsike érezte, hogy baj lesz, figyelmeztette az urát, de Madách érthetetlenül gyenge volt barátaival szemben, továbbra is korán szobájába vonult. [...] Erzsike elmondta, tisztán emlékszem reá, hogy férje tudott a Ruttkayval való viszonyáról. A szerelmesek a falutól messzi, a hegyeken találkoztak. »Egyszer mikor Ruttkayval való találkámról lóháton tértem haza – mondta Erzsike – szembe jött velem a falu határában a férjem üveges batárján. Egymásra néztünk és nem köszöntöttük egymást. Elmentünk egymás mellett.«” Baranyiné azonban hadilábon állt a nevekkkel, s ha Madách anyját Mailáthnak nevezte Majthényi helyett, akkor itt is fennáll a lehetősége annak, hogy talán más összefüggésben hallhatta a Ruttkay nevet, bár nem kizárt, hogy Fráter Erzsébetől, hiszen a vejét, akihez Jolán lánya 1872-ben férjhez ment, Ruttkay Györgynek hívták. Ám kétségkívül meg is fordítható az érvelés: ha egyszer Alsósztrégova környékén voltak Ruttkayak – márpedig voltak, hiszen nem véletlen, hogy Madách Jolán egyikükhöz ment férjhez –, akkor miért ne lehetett volna valamelyikük Fráter Erzsébetnek a szeretője? A bizonytalanság teljes. Egyik oldalon áll egy kétségkívül komoly kutatónak, Palágyi Menyhértnek az értesülése, amely azonban egészen biztosan nem az érintetthez közel álló személyektől, hanem kívülállóktól származik, a másik oldalon egy számos részletkérdésben bizonyíthatóan téves visszaemlékezés, amely azonban mégiscsak Fráter Erzsébet közlésén alapul. Ráadásul Madáchnak sem a Ruttkayakkal, sem Meskó Miklóssal való kapcsolatáról nem tudunk semmit.

Végül a válasz után is több név szerepel. Klobusiczky Béla L. Kiss Ibolya regényében jelenik meg először, majd később az esszéjéből kiderül, hogy a fiától kapott információkat. Sajnos magam is leírtam ezt a nevet a *Fráter Erzsébet emlékezete I.* c. kötetben, pedig akkor már tudtam, hogy az író az Ágoston nevű személyeket érthetetlen okból olykor Béláknak nevezi. Esszéjének végén az alsósztrégovai lelkészt,

Henrici Ágostont Henrici Bélának írta, holott valójában a lelkész fiát hívták így. Itt is névtévesztéssel állunk szemben. Klobusiczky Béla ugyanis Madách Anna Ida nevű lányának (Okolicsányi Györgyné Huszár Idának) a lányát, Okolicsányi Máriát vette feleségül, s mivel gyermekei a századforduló körül születtek, így nem valószínű, hogy az 1850-es vagy 1860-as években Fráter Erzsébetet boldogította volna. Hogy ki volt akkor Monospetri ura? „Természetesen” Klobusiczky Ágoston, mint azt Nagy Ivántól megtudhatjuk. (VI. kötet 281.) De azért a történetben talán lehet valami. Mohácsi Jenő – minden kommentár nélkül – így írt Fráter Erzsébet temetéséről: „Ezen a szomorú temetésen, amelyen csúnyán esett az eső, gyászolók csak ketten voltak, ahogy ezt a nagyváradi hagyomány tudja. Lovassy Andor, a későbbi alispán, aki könyvet írt a bihariakról, és Klobusitzky Ágoston, a halott közeli ismerőse, ki a temetés után cipőjét beletörülte a sírba.” (*Fráter Erzsébet Nagyváradon*. Pesti Napló 1935. márc. 24. 41.)

Azt hiszem, megegyezhetünk abban, hogy ha Madách Imrén kívül egyáltalán van még egy férfi, akit megnevezhetünk Fráter Erzsébet szerelmeinek sorában, akkor leginkább Klobusiczky Ágoston lehet az. L. Kiss Ibolya ugyan ismerhette Mohácsi Jenő cikkét, ám abból nem következethetett arra, hogy milyen kapcsolat lehetett közöttük. Sőt, az sem valószínű, hogy azonos forrásból származott volna Mohácsi Jenő és L. Kiss Ibolya információja, hiszen ha Mohácsi tudja, hogy mit keresett a temetésen Klobusiczky Ágoston, akkor aligha hagyta volna ki a „sztorit”. Ebben az esetben, úgy gondolom, elfogadhatjuk az író állítását: magától Klobusiczky fiától tudta, amit tudott.

L. Kiss Ibolya szerint egyik rokonával, Fráter Balázssal is viszonya lett volna a válása után Nagyváradon Erzsikének; nagy kár, hogy ilyen nevű rokont eddig nem sikerült találni, s érdekes módon Baranyiné is más nevet említett – egyúttal cáfolva a híresztelést – Perédy Györgynek: „Beszélték abban az időben, hogy Fráter Farkassal viszonya volt. De ez nem igaz. Fráter Farkas csak mint rokon s jóbarát segített neki a birtokpereknél. Járt az iratok után, intézte, amit intézni tudott. De nem volt viszony köztük.” Nos, Fráter Farkas nevű személy azidőtájt valóban létezett Biharban, s annak a Fráter Dienesnek volt az unokatestvére, akire Fráter Erzsébet is utal egy levelében, így tehát

valóban ismerhették egymást. Ezzel szemben Balázs nevű személyt eddig még nem sikerült találni a Fráterek meglehetősen kiterjedt családfáján.

Végül egy olyan nevet említenék, amely tudomásom szerint egyetlen egyszer jelent meg a Fráter Erzsébetről szóló irodalomban és a későbbiekben soha senki sem hivatkozott rá. Szüts Dezső ugyancsak a Nagyvárad c. lap 1925. évfolyamának júl. 12-i számában jelentetett meg egy írást *Hol van Madách Imréné sírja?* címmel. Ebben szerepel egy Nagy József nevű főhadnagy, aki – a cikk szerint nem sokkal a megénekelte halála előtt – verseket írt Fráter Erzsébethez, de akinek kézíratos versíró füzetét a nagyvárad kórház igazgatója, dr. Fráter Imre, előzetes ígérete ellenére sem mutatta meg Szüts Dezsőnek. (A különböző források általában megegyeznek abban, hogy a kórházigazgató igyekezett minden nyomot eltüntetni rokonával kapcsolatban.)

Összefoglalásként azt mondanám, hogy Fráter Erzsébetnek a korai szerelmi kapcsolatairól semmit sem tudunk, a házassága alatti időszakokkal kapcsolatban tovább nőtt eddigi információink bizonytalansága, míg a válását követő időszakból Klobusiczky Ágoston az, akiről nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy valóban a kedvese lehetett.

Függelék

T. Pataki László

LELKIGYAKORLAT

monodrámá id. Madáchné Majthényi Annáról

idő: 1881 tavasza

hely: Alsósztregova, a Madách kastély „palotaterme”

Szín: teremféle magas ablakkal, kárpittal, a falon portréképek. A hosszú asztal terítetlen, rajta gyertyák tartókban. Az asztal mellett végig kárpitozott támlásszékek sorakoznak. Oldalt útiholmik, pakkok, táskák, dobozok. Idős Madách Imréné Majthényi Anna az asztal végében ül. Lába előtt túlságosan cifra, aranyozott, oda nem illő faragott lábzsámoly. Az asztalon papírok, levelek, az idős matróna kezében imádságos olvasó. Esti szürkület. Majthényi Anna hangtalanul imádkozik, gyertyát gyújt.

M. A.: – Hát, jó. Száműzöm magam Sztregováról, ezt mondják rólam a bárgyú népek. „Száműzte magát a rátarti nagyasszony, Madáchné Majthényi Anna, aki könyörtelenül eltúrta innen súlyos fondorlatokkal, Imre fia befolyásával menyét, az ősellenséget, a szegény tekintetes asszonyt, Erzsikét”.

Eh, Imre is akarta, nem? Belátta hirtelen, hogy igazából eszétől megbomlott az a perszóna. Istenem, csak nem úgy van mégis, ahogy sejtettem már a válásukkor, a losonci bál után, amire elment Erzszi egyedül, ezzel vétkezve, hogy a Bosszúálló Rossz Angyal maga Fráter Erzsébet? Pedig hogy’ sikerült megváltoztatni körülöttem egyszerűen mindent! Könnyen ment, Isten útjai kifürkészhetők, ha a lelkünk készen áll mindig az Ő figyelmére. Nekem erőt adott, s erőt kínált fel Imre fiának, hogy végre döntsön és küldje el a cemenjét. El a Madách háztól messzire! Jó, jó, legyen, vigye csak innen Sztregováról a messzi Biharba, apjaurához, öccséhez, ki tudja majd, ott is kihez?

133

egyik gyerekét a háromból. Vigye, vigye, így könnyebben útra kel mihamarabb maga is, vigye Jolánkát, az unokámat, marad még belőlük. Aladár, elsőszülöttje Imrének, meg Borbála, ő a mi szemünkben csak „Ára” – itt maradhat velünk. De ha kell, visszapereljük Jolánkát! S akkor meg is kapjuk, Imre fiam így kötötte ki az egyezséget, ha úgy ítéljük meg, elhozhatja a gyereket tizenkét éves korától... Hát, el is hozta akkor, ott maradhatott a nőszemély egymaga az udvarlók körében mindenféle fogadói, ragacsos kocsmaasztaloknál. Csúnya vége lett, nem akartam, ezt mégsem akartam, hogy így történjen, Istenem!

Amikor aztán Imre öccse, Károly fiam ment oltár elé – végre egy igazán jó asszonyt vezetve, Csernyus Emmát, akkor mondtam ki talán először, de bárcsak ne mondtam volna, hogy „egy valóságos Megéraz a nő!”, ez az Erzszi, a fúriák legrosszabbika, a bosszúállás istennője. Honnan tudhattam volna, hogy talán még valóságosan igazat is mondok, hogy valóban az, a Bosszú Angyala! Ha tudom, talán mást teszek Imre körül? Tehettem volna mást? Soha egyetlen gyerekemnek nem engedtem semmiben. Nem üzöm, hajtom Erzsit annyira mégsem? Károlynál megmondtam én, hála az égnek, most végre egy jó asszony kerül a családba, nem olyan mint az a másik, az istentagadó Erzszi. Ugyan, mit mondanának most a tudatlanok, hogy rajtam is beteljesedett? Hogy Aladár nemhiába veszekszik a spiritekkal, vörössipkásan nemhiába üzi éjjelente, amikor nagyritkán itthon van, a szellemeket, versenyre kelve a vérszívó denevérekkel, nem hiába kiáltozza anyja nevét, „Erzsi... Erzsi... Erzsébet... Átkozott Lizbet...” Ezt kiáltják gyakran a Pestről, a mindenhonnan szedett-vedett médiumok is, és a kedves unokám valósággal transzba esik olyankor. Megölné talán az Anyját, ha élne még és én suttognám fülébe az indulót.

Mit kerget vajon Aladár, akiről azt hittem, hogy maga Imre valamilyen egészen más, még komolyabb formában? Miért kiáltozik ő maga is éjjelente a toronyban a bádgcirádák között, azt hiszi talán, nem hallom, s miért, hogy mások, mindenki szinte egyre csak a „különöst” látja benne, hogy elcserélgette már majd’ egy szálig apjaura könyveit. De hát, a könyvek, Istenem, a rosszat éppúgy őrzik, mint a szent

134

könyv a jót. A könyvek vették el az eszét Aladárnak, de apjának is ártottak. Soha nem érdekelt engem, mit írogat az elefántesont toronyban. Unokámnak, Annának írtam talán száz levelet, amíg Imre is élt, mégsem esett szó köztünk éppen arról, hogy mit írogat Imre?! Nekem a pengőforintok, meg az elszámolások, percentek, a vastag percek maradtak, nekem a kötetem is tele volt számmal, ami mind hiányzott valahonnan a felemelkedéshez, nekem csak a plánok jutottak, meg a peres ügyvédek, meg a hatezer visszaperelt hold, a sok gond a még több bajjal.

(Felvesz egy heverő papírt, olvas)

„Kedves Károly! Elválásod igen fáj. Szüléd házából való kilépés és új pályába való meneteled, ez mind sok gondolatokat hajtott fejemen keresztül – ezért én egyebet, mint Isten áldását nem kívánhatok és arra az egyre emlékeztem, hogy rossz társaságtól őrizkedj. – Ami a mobiliát illeti, emlékezni fogsz, hogy egy ágyat, egy díványt, két fotójt, egy sifonért ígértem, erre pedig többet száz pengőnél nem adhatok, az se az én tanácsom volt, hogy oly sietve szállást kerestél, azt mondtam, hogy Balogéknál ne legyél alkalmatlan, azt értettem, hogy fizetés nélkül ne legyél nekik terhükre, ha egy vagy két öl fát vettél volna a szoba fűtésére, a telet ott tölthetted volna. De nyakra före pénzt küldjek, honnan?! Szállást is sietve kerestél – nagy urat az én erszényemre ne játssz, mert az is, amit adok erőmön felül van – ha megharagítasz, annyit sem adok, de már elmeneteledkor megbosszantottál, láttad, minden pénzem néked és Palinak adtam, és már akkor kérted, mikor veszem a mobiliát?

Kár volt a postát terhelni az überslagok elküldésével. Azon száz pengőt, ha lesz majd, fogom aszignálni, addig tegyél, amit tehetsz. Majthényi Tóni ötezer pengőt felmondott, amire gyűjtenem kell, Nintsinek temérdekkkel tartozom, Eminek fél évre, nem tudok hová lenni – végeznem kell. Igen fáj a fejem, és igen rossz a pennám. Balogékat csókolom. Szerető Anyád... Címzés a Várba, Monsieur Charles de Madách.”

De ti, ott mindnyájan, a szellemvilágban az én rokonságomból, ahányan vagytok, ha vagytok, ti miért nem segítettetek soha? Ha volt ott egyáltalán Megéra, ha találkoztok vele? Vagy már semmit nem tehetek ti ottan? Vagy már ronccsá változott ott is az a nő? Hány élete van? Egyetlen egy mindenkinek, s ha itt lent nem tetted meg azt, amit kellett volna, akkor soha nem lesz rá módod, igen, ezt hiszem a legjobban talán. S nekem késő már mindenre. Mit bánjátok ti, hogy milyenné vált akárcsak ez az Aladár gyerek, a régtől kedves jó unoka. Egy hete sincs. Leugrott a lováról itt az udvaron, tájték volt tisztára az egész állat nyaka, oldala, agyonhajszolta idáig érve egyenest Budáról jövet. Senki nem jár már lovon ekkora távolságba csak az én unokám. Leugrott és nagy hangon kivágta egyenesen felém, mint a balta, süvöltött a hangja – „*Vőlegény vagyok! Hozom is mindjárt imádott Mariskámat!*” Te jó ég! Milyen Mariskádat?! Hát csak úgy lehet Mariskázni Sztregován? Talán most már csak a másik, a végképpen egyetlenem, Annácska, Károlyi Miksa felsége, ő valóban megmarad. Akárha édes lányom lenne. S úgy vesz ő is, mintha anyja volnék.

Megfűjják nekem most már a kürtöt, a postai marsot, a mehetnéket, továbbra is a sártekén, nem ott, ahova szívesen elmennék. Micsoda rossz fejfájás ez?!

(indulattal, panaszkodva)

Mit tudtok ti mindenről? Ezt mondom mindig nekik, amikor árnyék-ként az eszemben előjönnek. De sokan vannak, Istenem! Csak én vagyok még, pedig egyre csak mehetnék már, rendelkeztem mindenről réges-régen, hiába. Kilencven évesen kell fogadnom a lelkeket, talán Aladár szoktatta ide őket a légócéánból, jönnek egyre, mint a postagalambok, itt aztán mind kikötnek szépen, s majd mostantól fogva megtalálnak Csesztvén is, tudom. Itthagynom most örökre Sztregóvát. Hetven év után megyek vissza a gyerekkoromba, Csesztvére. Akkor sem volt nekem máshova menni, árván, csak a nagybátyámékhöz. Sztregován már évek óta egyre csak ezek a szobák jutnak nekem, a kertben sem járok ki, nem tudom, mióta. Ez a belső a palota, itt körös-körül a

tárgyak, ablakok, porszagos súlyos kárpitok, a zajok is itten, ezek kötötték le egészen. Itt volt velem végig legkedvesebb fiam Imre, Aladárban őt láttam, azt hitték –, már nem tudom, ki, kicsoda, rájuk hagytam. Egész életemben mást sem tettem, mint nem törődtem mások véleményével, de a lélek az valami más. Átmentem én láthatóan a másik oldalra régen, hiszen nem túl nehéz az. Imre mondta hatvannégyben, október öt, hajnalban, hogy „*a halál az semmi... azt meg lehet szokni, csak az odáig vezető út kibírhatatlan...*” Halni tanulhat az ember önön gyerekétől, ha eléri a bosszú?... Vagy az átok érdesíti lelkét. Csak a belső szilárdság mindenben, tartásban, testben, szellemben, erkölcsben, mindenben. Csak azt mondom mindig, vigyázz a tartásodra, ne viselj felesleges fodrot, gallért a ruhádon, ha lehet, ne nagyon hordj, ne állj egy lábon, ne vakarózz, ne izegj-mozogj, szépen tartsd egyenesen a hátad, mert elronthatja könnyen a lány a formáját. Kitől hallottad, Anna? Még Marczibányiéknál, a nádor rokonnál, Budán, a palotában a táncórakon, s a Pátertől? A Páter jezsuita volt, a neve tiltott a mi köreinkben is, nem beszélhettem róla, csak éreztem a lelkemben a tekintélyét, érzem ma is, majd' százévesen.

(más hangon)

– Rakódnak rám a terhek. Hetven éve nem táncoltam önfeledten, s akkor sem, amikor lehetett volna húszévesen. Rám nehezedett valami, mi volt az? Az Úr parancsa. Nekem minden tagomban igazi izom feszült, mégis a lélekben kellett mindig a legerősebbnek lennem, engem nem érdekelt más, mint az a megfogalmazhatatlan erő, amit Sorsnak mondanak mások. Nem sors volt ez, Imrém, valami más, valami, ami kiélesítette a lélek pengéjét, nekem ezt kellett forgatnom, a lélek pengéjét, mint a legkényesebb orvosi metszőkést, ezzel nekem mindent lehetett csinálnom, a legfinomabb részeket, a körülöttem élő lelkek részleteit biztos kézzel operáltam, leválasztottam ráhelyeztem, újra lefejtettem, nekem ez semmi volt, a lélek éle. A Pátertől fegyelmet tanultam. Biztos ítéletet, diagnózist és minden mást, ami nélkül egy napom sem telhet.

(kis szünet után)

Itt nem lehet tovább. A falak harsonák nélkül leomlanak, már talán nem is állnak, csak az árnyékuk vetődik rám, az árnyék. Férjemuramé. Jön ő is, mosolyogva, éjjelente, a minap megfogta a kezem és húzott valahova felfelé, valami dombra, hogy spektakulumot mutasson nekem. Soha így, szegény, életében nem fogta a kezem, ez sem lehet ám más, mint gyengékhez illő játék a szertelenkedő, egylábon ácsorgó, vihogó képzelettel. Nekem nem lehetett dolgom soha a parádés tetszelgés senkivel, legkevésbé az urammal, kilenc gyerekemmel. Közülük az első négyből nem maradt életben senki, egyedül Mária, áldott legyen az emléke, mindörökké, ámen. Leölték negyvenkilencben a Partiumban elsőszülött gyerekével, második férjével, Balogh Károly honvédtiszttel együtt, útközben. Szegény Marim, hogy félt minduntalan minden kis semmi utazástól, hogy rettegett, ha csak befogni kellett, s meglátta az üveges hintót vagy szereket. Máris rátört a félelem, mint aki megérezte minden alkalommal külön is a végzetet. S akkor szegény jó férfi gyerekeim, Károly és Imre mindent megtettek, hogy ne tudjam meg a teljes igazat, de a kocsis, aki megszökött az oláhok baltájától, mindenütt beszélt, így eljutott hozzám a hír. Később elfogták a tetteseket, előkerültek a rablott ékszerek, fiaim utazása a smukkokért csak végső bizonyítéknak volt jó. Rájuk hagytam, nekem is könnyebb volt. Miféle könnyebbséget szerezhetek leölt lányod, unokád emlékével? Akkor is a számok szorítottak, engem minden időben a számok, a pengőforintok, százalékok, árendák, plánmok préseltek, amióta csak ide érkeztem férjemmel Sztregovára. A számok kivonják az emberből a szánalmat, a fájdalmat elrozsdítják, elmúlik minden, ha csak rájuk figyelmezel. Megtettem. A perek perét vittem akkor is örök özvegyen. Milliomnyi fáradtsággal minden tagomban. Néha látni véltem az ólomnehéz súlyokat, amiket minden hajnalban, az ima után azonnal, magamra kellett vennem, vigyázva, hogy más észre se vegye, a vállamra tennem és hordoznom egész nap egyedül. Miféle segítséget kaptam én? Főleg idegenektől inkább, mint édes fiaimtól. Imre barátjától, Szontaghtól, Veres Gyula kománktól, néhány kipróbált pesti ügyvédtől, de azokkal is mennyi bajom volt! Annának írt leveleimmel

felüdültem, s ha kaptam is tőle magától, egy hétig könnyebb volt nekem. Te, édes Isten, ha kilenc gyerekedet tartottad már a karodban, s ha el is temettél belőlük időnek előtte négyet, még mindig érezheted, hogy a kénköves ördög sem bírhat veled, nemhogy egy akárki fia, lánya, egy peres fél, vagy egy tiszteletbeli falusi jegyzőcske, aki, ugye, mindenképpen ravaszabb kell legyen egy nőnél!, aki felett csak győznie illene, de megtanítottam, akit kellett időben erről is. Akár a kúria elnöke lehetne felőlem, elholt férjem kamarás, családom a legrégebbi magyar famíliák között áll, bárói águnkon országos emberek, ám mindez csak silány játék a lélek erejéhez képest.

(szünet után)

Küldjetez kocsiért Csesztvére azonnal! Fogjatok be nekem utolsó utoljára. Itt nem maradok, vigyetek vissza, ahonnan emlékezve egyszer már elindultam, vigyetek Csesztvére. Aladárral tovább semmi dolgom nem leszen.

(más hangon)

A szél. Csikorgatja a bádogg akantusz leveleket a tetőn, mégis, milyen csikorgás ez? Mintha cinlemezek súrlódnának egymáson, s benne van más hang is. Imre, Emikénk volt mindenem. Őt fogtam a legkeményebben, mert Isten is azt próbálja a legtöbbet a legnehezebb súlyokkal, akiket tart valamire, a többi csak szöcskelábú árnyékfi, szerencse kölyke, semmi ember, próba nélkül megyen a másvilágra, s ott nincs semmi helye az ilyeneknek. Imre, és Mária, de Annáról, a lányomról ne beszéljünk, őt kivettem egészen, férjének élete is kockán forgott a kezétől, mire mennék vele? Az ördögé már, ahogyan a többiek is állandó kísértésben voltak, s ha nem vigyázok minden fűszálra, már régen nem lennénk errefelé mi Majthényiak, Madáchok, de talán már nem is vagyunk egészen úgy, mint lehetnénk mégis. Imrével egyedül lehetett volna. De az esze másfelé is hordta őt magát, elvitte a figyelmét, a legfontosabbat, a mindennapi szorgalmat az irományokra, megutáltatta vele a hivatalt, miféle s mennyi kárt kerülhettünk volna, ha-

nem egy Fráter protestánst, egy rebellist vesz el, hanem valamelyik Pongráczot, Gyürkyt, Balassát! Tehette volna, de nem, Örzi elvette az eszét, s nekem az édes fiam ellentmondott negyvenötben, sőt már negyvennégyben, amikor zsarolni is képes volt, elköltözve durcásan Csesztvére. És mert tőlem pénzt ezért nem várhatott – nem szégyellte Szontaghtól, Palitól előbb visszakérni azt az összeget, amivel barátja tartozott neki. Így kieszközölte tőlem is a „hívó levelet” Biharba, fiam hóhérnőjének, érkeserűi Fráter Erzsébetnek, ám legyen! De nem az volt az utolsó szó.

(keserűen, kényszeredetten nevetve)

– Úgy látszik, mi mindnyájan Csesztvére menekülünk, amikor süllyed a hajónk. Csécsén aztán rövidesen az esküvő, nem hetedhét világra szóló az biztos, de nekem éppen ez tetszett, ne legyen a protestáns perszónának semmi öröme. Menjenek Csesztvére lakni is, a régi ispánlakba, „*Erzsinek jó lesz az is*” – ezt mondtam, megtudták, haragudtak, mert lekicsinytettem. Áltattam magam is, hogy majd Erzi nagybátyja, Pál átadja az alispánságot. Ment is volna minden a maga útján, Fráter leköszönt, Imre megyei főbiztos lett nagyon könnyen nyerve, ab ovo gyenge ellenfelekkel indítva, és ha nem jönnek azok a szörnyű idők negyvennyolcban, kilencben és utána a többi, Imre botorságai a nyílt összeesküvés tárgyában, a fegyverek rejtése és Rákóczy, Kossuth titkárának bujtatása, a darabontok, a börtön Pozsonyban, a pesti Újépület, ahol édes fiamat az udvaron nyilvánosan megverték, megvesszőzték, és azután már minden elveszett egészen. A Madáchok legkiválóbbja, Imre nem lett, mint Kuthy Lajos Váradon első Bach huszár, osztrák hivatalnok, svarc und gelb zászló alatt, de nem is csinált már többé igazi karriert. Akkor én nyeltem volna tovább, ha nem jön közbe a bál, amire Erzi mindenképpen elment egyedül, férje nélkül, igaz, általam kijelölt baráti kísérettel, de aztán ide már nem jöhetett vissza! Vitte magával, nekem is könyörögve, hogy csináljuk vissza – vitte egyetlen neki átengedett kis túszyereket, Jolánkát. De legalább elment, s már jó régen halott ő maga is, szörnyű kínok között távozott, s ha meggondolom, haláláig, hetvenötig minden lezajlott ve-

lem és körülöttem, ami meghatározott. Mindössze néhány év volt csak közben, addigra Aladár a világ csodabogaraként üggett rendszeresen a nógrádi dombokból Pest felé, megjárta Londont a lélekkergető, halottlító kortársakkal, s hogy betetőzze a bosszú istennője, a fűriák legrosszabbika – most Aladár előállt hirtelen a legvégső szóval, elveszi Fekete Máriát, és balkézről szerzett lányát is magával hozza Győrből, akiről azt rebesgetik, hogy a kihíresztelt szép kasszírnö korábbi gazdájától, egy Huszártól, tehát valóságos rokontól fogant!

Meddig lehet lefelé nőni, édes Istenem? Le a földbe talán egészen, mégis csak gyökérvéleményként újra kezdeni mindent lehet-e vajon, vagy mit kell most már tennem, hogy az Úr útját járjam továbbra is?

(felvesz az asztalról egy könyvet, kinyitja, más hangon)

– „Krisztus lelke, szentelj meg engemet!

*Az Úr országát métellyel hintettétek. Legyetek átkozottak. Durva esz-
közéitekkkel, eszméitekkkel felszántottátok birodalmát és nem vetettetek
bele semmi jót. Sorsotok nem kerülitek el, pusztulás a részetek. Ver
benneteket mindennel és mindenben, amihez csak hozzányúltok.”*

Száműzetésemet balítélettel illetitek, semmit nem értetek belőle, le-
gyetek homályosak elmétekben, bénák tagjaitokban minden időkre.
Ti lehettek egyedül csak a kitaszítottak. Az Úr útját járom, kezemben
a lélek pengéjével. Nincs semmilyen fegyveretek ellenem.

(elgondolkodva)

Apám, anyám meghaltak, alig emlékszem belőlük valamire, Marczibányiék halottak, férjemuram nemkülönben, az ő apja-anyja is régtől fogva ugyanígy, elmentek első gyermekeim, elment Mária lányom az unokámmal együtt legyilkolva az oláhok által, elment Bem seregével, hogy tüdőlobban itt haljon meg, üzött hadifutárként, kedves Pali fiam, de már jöttek, akárha késve is, kihült teteméhez a darabontok, s ha élve itt kapják, felkötik. Maradt még Csesztvén az én Károlyom, család-

jával, Csernyus Emmával, maradt nekem sokáig Imre egyedüli igaz reményem, ő is elment fuldokolva csendesén, egyik lánya, Ara, férfimániákus lett és még a lelkészembert is üldözni kezdte hiábavaló bomlott szerelmével, intézetbe került, szegény. Onnan aligha jön elő, ahogy az orvosok mondják, betegsége az ördög találmánya, s valamelyik Madách ös bűnei vannak benne elrejtve, de nem is nagyon lehetnek elrejtve. Jolán lányomban semmi örömöm, polgáremberhez került, alig látom. Aladár maradt nekem az egyedüli, akiben még bízni tudtam, akiről még elhihettem, volt értelme mindennek, a jónak, a rossznak.

Csesztve lehet nekem is a szent fundus, a végső pont, ahol gyengülő lábam még megvethetem. „Gyalázatos gyáva!” – ezt mondta Károlyomra a perszóna, mert nem szaladt nyakátszegve Debrecenbe nyegvenkilenc lelegején a fiam, a miniszteri hivatalnok, s hogy igazolnia kellett magát annak rendje módja szerint, de fáj nekem az a mondat, amit leírt, a börtönbe küldve átkozott sorait, s amit aztán Imre nekem felmutatott. Akkor végérvényesen tudtam, hogy Imre is megingott már, hogy rövidesen megtartjuk az egyezséget a birtokkal és így Károly került helyettük Csesztvére, ők meg Erzsivel ide a közelbe, a szomszédba, ahol rajta tarthatom egyenest a szemem. Megegett ez is, a többi néma csend, ment is a háztól a perszóna. Mit tehettem volna, édes Imre? Már minden elbukott akkorra, karriertől nem kellett tartani, a börtönév minden ajtót bezárt előttem, maradt a nő. A nő, aki mert hívságot árasztott minden mozdulatával, mondatával, álnok lehetett csak, álnok és semmi más!

Rámtör a félelem. Ezt nem ismerem, ez idegen nekem, ezt nem mondta a Páter, hogy lehet ilyen egyáltalán. Nekem nincs félnivalóm, nem lehet ember énnékem bírám, én az Úr útját jártam minden lépéssel, minden cselekedetemmel. Szent Ignác Lelkigyakorlatával szálllok szembe veletek odaáti lelkek, hogy a sárkánynál is erősebb legyek. Szent Ignác a mi védszentünk, a küzdő katolikusoké, nekünk mindenkinél nagyobb és erősebb várunk Ignác szent, aki Lelkigyakorlatát adta, hogy megerősítsen minden gyengülőt.

(kis ívegcset vesz fel)

„*Aqua Marina*”, a szent víz megsegít, a Páter ajándéka, még van néhány cseppnyi belőle. Az átok talán mégis igaz lehet, a bosszú fűriáját csak Ignáccal győzhetem le, most itt az idő, erősödni kell és távozni hamar innen, a csikorgó bádogtető alól, itt a lelkek bezárva rajtam is át meg átjárnak, közöttük van Erzsi! A fejem itt örökké fájdalmasan fáj. Nem lehetek nélküle, nem alhatok. A Megérával birkózás meghaladja erőmet. A falakból is mindenünnen Imre szólongat, legutolsót sóhajt, kiszakad belőle a lélek, ott állunk Veressel, Szontaghgal, Pass András inassal az ágyánál, csendesen megy, ahogy élt. Igazán egyetlen egyszer mert szembeszállni az akaratommal, akkor kikényszerítette a házasságát, de nem adtam volna, ha nincs az alispáni nagybácsi, Pál, Erzsi tekintetes szoknyája mellett, de ő bizony ott volt, ígéretekkel, Imre! Ő a háttérből lehetett volna a patrónusod, hiszen Ignác is mondja „*a cél a szent nem az eszköz*”. Eszköz vagy fiam, eszköz maradtál Erzsi, te álnok, bosszúangyal, eszköz voltál, a fene jobban tudja, te is Fráter Pál, akármilyen, mégis eszköz a szememben, kezemben inkább, nem lehetett volna megállítani az én Imrémet, ha nem jön a forradalom, vagy elmarad a végső nagy bukás, a börtön, ha Imre hallgat rám és már később elkerül minden kétes ügyet, személyt, nemhogy bevesz maga magához egy kötélre ítélt Kossuth hívet.

(suttogva kezd, erősödik)

– Aladár szemében előre támadó tűz volt. Éppen olyan, mint az anyjában, Erzsiében, amikor előre tudtam, hogy mielőtt megszólalnék – ő már eldöntötte, mit válaszol. Átkozott, makacs, égető tűz volt az is, amit Aladárnál láttam felvillanni, és most minden kezdődik előlről, minden a rossz lánnyal, a rossz házassággal, távolra kerülve a karriertől, minden emberitől, amiért a Madáchok oldalán küzdöttem, most minden újra és ugyanúgy, ahogy a szegény apjával, Emivel történt, most egy kasszírónő, egy Fekete Mária következik?! Az egész tekintete elszürkült, még a szeme fehérje sem látszott, ezt a tüzet csak egyetlen helyről indíthatják útjára, a legmélyebb pokolból, annak lehet ilyen hi-

deg, égető, sötét fénytelenége egyidőben. Aladár, végső reményem voltál, és most majd te teszed a síromra a keresztet, oldaladon egy Fekete Mária nevű perszónával, egy zabigyerekkel, egy nem tudom mi-csoda étellel.

(felvesz egy levelet, emlékezve, zaklatottan)

– Itt van ez a piszkozat levél a többiből, jó tíz esztendeje, hogy írtam Annácskámnak, Károlyinénak, máig legkedvesebb unokámnak, olyan ő, mint aki a lelkeknek része tudott lenni, minden sorával tartotta bennem a kihunyó erőt. Itt vannak a sorokban a kinkeservek mind felsorakoztatva, ezt nem tudhatják, soha nem is tudták a szálldosó – ki tudja, miféle lelkek, Aladár fő kedvencei. Aladár, a most már végképpen hűtlen, aki engem ilyen helyzetbe hoz, el kell hagynom a magam várát, amiért annyiszor véreztem – de fáj ez is, a fejem, minden órában egyvégtében... A holt lelkek nem tudnak számolni. Csak egyedül nekem kellett állandóan egybeforrasztani a számokat a valósággal, a szeretetet a szigorral, a sáros földrögöt a rohanást szálló fenti felhővel, ezeket én ragasztottam egybe, nap mint nap, a sztregovai hetven esztendő alatt. Mindig szilárdan álltak, sokáig nem bonthatta meg semmi, senki, aki akarta volna, Isten segítségével lepattogott erről a földfelhő falról, saját családomból emelt várfokról. A szellemek! Nem mondtak soha semmit, csak újabban hallok hangokat – Istenem, de félek! – nem tudhatom már, kiben, mi lakik innentől. Semmit, de semmit nem tudhatok, hiszen hogy került Aladár is a körbe, ki vitte bele, én nem, mi okozta a vesztét? A vesztében rohan biztosan. Nem tudok küzdeni nem létezőkkel, láthatatlanokkal, szellemekkel, nem tudok denevéreket fogdosni, nincs erőm, se kedvem ilyen munkához semmi.

(kis szünet után olvassa)

„*Kedves, szeretett, jó Annám!*

Jó Aladár elment másodikán délelőtt Szakálba, ott is hált, a lovak mentek hálásra Fülekre, oda vitte Gyula, ott ebédelt, Pétervásáron hált, délelőtt Egerbe ért, ezt a kocsis által írta. – Igen nehezen búcsú-

tam tőle, azt mondtam, »hazajöved után lesz az apostolok oszlása«, halálom volt szemem előtt – amit úgy is kívánok –, de szegény jó Aladár érzékenyen vette, ami engem igen meghatott. –

Károlytól már ma kaptam második levelet, amelyben a nagy strációról panaszkodik – itten küldöm követeléseit, amiről ő nékem szót sem írt, csak Aladár adta át, és Aladár neki megígérte nevemben, amit most Egerből írt. – Első levelében, 9. március, Pestről ezt írta: 16 forint szoba, 6 mosás, minden nemű evésre 25 forint, 6 dohány, 2 forint világosítás, 15 pénz, előre nem látott kiadás. –

Kedves jó Annám, szeretett jó Miksától, akit számtalanszor csókolok, oly praktikus, ilyenben eljár férfiútól kérek tanácsot, – hogy tudjam én meghatározott napokra a pénzt küldeni, hol se az árenda, se a kamat oly' pontosan napra be nem jöhet, és neki pedig több pénzt előre adni nem tanácsos, mert nem tud vele bánni. – Erre én nem tudok semmi plánomot csinálni –, mert mind a takaréktárba, ahol öt kamatot adnak, mind a status oblig meg van az idő határozva, az árenda is mikor fizet? ez mind igen nagy kérdés?...Ami a számadást illeti, leteszem hazajövedelekor. – Erre kérek, plánomot csináljon jó Miksa. – Újságot semmit se tudok, csak hogy a szobalányt elküldtem, se varrni, se mosni nem tudott, most a losonci masiniszta lányát fogadtam, igen illedelmes, Mocsárynénél 7 hónapig szolgált. – A leánykák csókolnak, Miksát igen ölelem veled együtt Isten oltalmába ajánllak, meg nem szűnök lenni holtig szerető – nagyanyád, Anna.”

(elgondolkodva, kesernyésen)

– A teljes egész élet az enyém volt. A budai Dísz térről, a nádor palotájából, ahol először apósomnak mutatott be nevelőanyám, rokonom, Marczibányiné kesseleőkeői Majthényi Mária, ide csak teljes egészésként, készen mindenre, egyedül csak úgy jöhöttem! Ha egy ferde csizmasarok előkerült egy lábom valahonnan, Sztregováról, Csesztvéről, Károlytól, vagy Aladáról, előtte még Imrétől is –, vagy az örökké izgó-mozgó Palitól –, ha egy citera kellett valakinek, Károlynak teszem azt, vagy egyik lánynak valami ékszer, legalább kölcsönbe egy-egy bálra, kis szezonra, nekem volt gondom velem, javítással, vásárlással,

mindennel. Károlyom és Aladár is tőlem megkapta mindazt, amire szükségük lehetett, maguknak tanulhattak, számon is kértem valamennyin mindent, németet, vívást, táncot, tartást, pénzt, erkölcsöt.

Az élet teljessége tornyosult rám lassanként. Mert alkalmasnak talált az Úr. És én nem húzódtam ki alóla, mert akkor már tudtam, hogy a Fennebvaló így akarja. Egészen mostanáig, vagy majdnem mostanáig ez volt, már nem tudom pontosan... Gazdálkodhattak maguknak, én szinte máról holnapra élek. A pénzt előre kialakítottam velük és semmi könyörgésnek, durcásságnak, gyermeki sértődésnek, panasznak nem engedtem. Másként, ki emelte volna a dolgokat errefelé Isten segítségével? Majd hétszáz forintot kaptak nyolc hónapra egyenként a kosztot is belé számolva. Ezt akartam. Lehetett volna másként?

Szétesett birtokot, gyengült családot kaptam férjemurammal. Igaz, apjaurával egy híres ügyvédet is, aki Migazzi bíborosnál, Vác városa felemelőjénél, valóságos szent embernél rekatolizált, csavaros volt az eszejárása, mint addig soha senki másnak, Martinovicsot védte, Ferenc császár őt is kijelölte, koponya volt, igazi, az öreg Madách Sándor, nekem imponált, de nagyon. Első fiúnkat neveztük róla, legifjabb Madách Sándornak. Két hónapot élt. Sztregován minden a földre volt omolva egészen. Szegény jó Madáchok, el voltak bolondulva a protestáns világba, mindenüket feladták a ferde eszmékre, a költőkre. Maguk is írogattak egyvégtében, még egyházi dalocskákat sem áallottak rímek közé faragni. Ugyan, milyen pusztulásképet láttam, amikor ide érkeztünk férjemmel, amikor még csak lakni sem volt hol, bérlemben szorongtunk, a fejet mégis egyenest tarthattuk, habár férjemuram nem volt valami nagy elme, talán a legszerényebb Madách volt ő mind közül. Talán mégis éppen ezért ragaszkodtam hozzá, tettem vele a lépéseit, mindenben mögötte, előtte, fel a kamarási székig. Majthényi lány másmilyen nem lehetett soha, példa volt erre Marczibányiné.

Megtapasztaltam az Úristen kegyelmét.

Rólam mondhatták lánykoromban, hogy talán rideg vagyok túlságosan is, pedig csak figyelmes voltam mindenre, ami történik körülöt-

tem, ezt máig nem hagytam el. Figyelmes, igen, mindenre, s erre elegendő erőt ugyan ki adott, ha nem maga az Úr akarta, hogy éppen ilyené váljak? Az Úrtól való, hogy kezdettől valósággal irtóztam a Megérától, ettől az Erzsitől. Az első volt, kinek az életét két kézzel morzsoltam, mert nem tehettem mást, mert számára vette a világ, mert...

Mi lett volna? A világból kiszaladnék, ha tudnék futni, amikor ezt meghallom, mi lett volna? Kérdezte egyszer még legényke korában Aladár, ha az anyja itt marad végig velünk, akkor mi lett volna, Erzsi a megmondhatója, de ő már akkor sem mondott semmit, csak panaszzal állt a szája Biharban, a rokonoknál, Imréhez írt, pénzt sürgető leveleiben, mindig a pénzt követelte, ő volt a legrosszabb mind között, akikkel körül voltam véve, mert mindegyik élehetetlenül rosszul bánt a pénzzel, Imre egyenest könyvből tanulta volna a gazdálkodást, amikor ide ért a sok politikából még akkor Erzsivel együtt Sztregovára. De ugyan – minek kellene, ott volt Matolcsy, meg aztán a kiváló jó emberünk Bory, értettek azok mindenhez, Matolcsy még ahhoz is, hogy fülbesúgjon, mit csinálnak a fiatal házások kezdetben Csesztvén, hiába volt rideg mindenben a kettőnk kapcsolata Erzsivel, tudtam én akkor is eleget, mindenre volt figyelmem, és amikor kellett, ott teremtem, segítettem a szülést, a keresztelést magam csináltam az elsőnél, a kis Imrénél, mert néhány óráig élhetett csupán. Éppen Imre volt ő is, már akkor láttam a figyelmeztető jelet – nem volt életképes, vert bennünket már akkor is valami, nekem az első kis Sándor, Imrééknek a picinyke Imre, én tartottam keresztvíz alá, ahogy a regula engedi, ha nincs közelben pap és a halál már bejött az ajtón. Belefáradok, ha végiggondolom, mi lett volna, ha nem olyan fenemód rátarti Erzsi, ha minden megmarad egészben, akkor talán...Elfogadni sosem tudtam volna, de megalkudni százszor is képes lennék, csak Emim lenne életben és lenne boldog, ahogy megérdemelte volna. Ité Nina, a társalkodóm kimondta egyszer, majd elcsaptam, s ha nem élek vele már évtizede, el is csapom, mint egy cselédet, aki a mosásra rest, ő is mondta egyszer, mert mindenhez értett – hiányzik az anyjuk ezeknek a gyerekeknek...Hiányzik! Nem hiányzik! Itt vagyok én! – ezt vágtam rá és

elhallgatott nyomban Ninácska, egy napig nem szóltunk akkor egymáshoz, aztán valami mézes kenyérrel történt, hogy Aladár elesett vele, kitört a nevetés és azzal vége lett, azóta sem szóltunk erről. Ité Nina elment Pestre, most én következem. Aladár talán nem lenne ilyen különc? Talán érthetné, amit érzek, amit hallott tőlem, hogy egyenes tartás és „zsák a foltot” keresés a mi igazi nemes dolgunk ezen a földön, talán nem lenne olyan híres, nemzetközileg ismert spiritiszta, ha az anyja néz rá? Ki meri, ki merheti ezt végiggondolni rajtam kívül, Ité Nina? Imre egyedül talán, de ő sem tette meg velem, hogy végigvitte volna az átkozottan értelmetlen fonalat. Igaz, búslakodott, amikor Erzsit elkergettem, amikor végtére is az ő szájával küldtem el, levelére nem válaszoltam, pedig talán még Imre is reménylette, hogy válaszolok, enyhülök, nem. Mit képzelt rólam, hogy visszaadom a szerencsáját, csak mert szép szavakkal, sőt mélységesen mély alázattal jön elélem – „*Egyedül Anyai Lelke Elejébe...*” így szólított meg mindennek a végén, amikor már a válási egyezséget is aláírták Imrével... Könnyezett Imre? Ezt írta a némbor, hogy csináljam vissza! S ha mindjárt zokogott is! Imre.

(más hangon, szünet után)

Ólomfáradtság jött rám, az van rajtam mostanra. A kertben sem voltam ezen a tavaszon, most mégis kimerészkedek, ki innen a vastagodó, egyre nehezebbnek látszó falak közül, pedig már vonzott engemet is a minap kifelé valami légfuvallat, valami hársillat, mondja a cseléd, hogy az idén nagyon szépek lesznek ám a rózsák. Kimennék, visszatérnék a kerti sarokba, csak most ez a jéghidegség, ezt végképpen nem tudom, most hogy egyszerre honnan jött, mintha talán nem is hétágú lenne odakint a nap. Meghalhat úgy valaki, hogy közben él és egészében kivirul? Hogy ide-oda szaladozik, kilovagol, leveleket ír, éjszakánként szellemekkel trafikál, zenélget, énekelget, ölelget valami győri menyecskét, babusgat, nagy kedvvel, idegen csemetét, tőlem meg pénzt követel folytonosan, hogy kocsira kell, meg szállásra Pesten, meg hogy új öltözetet kell varratni, mert megszólják az ismerősök. Talán hallott és megjegyzett valamit az anyjától, még akkor, amikor

egészen gyerek volt. Örzse is azzal védte magát, hogy neki a szülés után újra kellett igazítani minden holmiját, mert nem egészen az, amilyen volt a termete a cédának, a mániákusnak, Erzsinek. Soha nem mondtam Erzsikének, Örzse és kész. Lehet élve megszűnni előttem? Aladár furcsán, gyakorta fel-felnéző savós szemében ismerős-átkozott fények villognak, de hiszen ez Erzsi! Ez Örzse, a kegyetlen bosszúvagyó, ez a gyerek itten félig ő maga, hogy' nem vettem észre eddig, miért melengettem kígyót a saját kebelemben, ezt maga a Sátán küldte nekem, kígyótojásból nőtt nagyra ez a kedves unoka, ez a félig Erzsi gyerek, belőlem mennyi juthatott rá, most már látom, semmi, sőt! Félek-e valóban? Még eszmélhetek, pedig éppen Aladár hiszi, hogy félrehord a fejem, hogy egy ideje azt hiszem, Imre van itt és neki beszélek órákon át. Te, egészen szerencsétlen gyermek, te nem tudod, hogy te Imre is vagy, meg persze Erzsi is, belőlem nincs benned semmi, ezért kergetsz ámokfutón bolond álmokat, ezért vagy extra-különc szinte mindenben, a lóháton is Erzsi ül, legszívesebben ült is volna életében, de a mi köreinkben nem divat az amazon viselet, tartás, nekünk jobban áll a női alkat és nem vágyunk férfi izmokra. Erzsi anyád, az a sültbolond teremtés visz téged minden éjjel savós tekintetteddel a padlásra, a bádog oromzatok közé szellemek után kutatva, kitarva szemed, de akkorára, hogy átlátszik a falon is. Mi lenne belőled legalább édes jó apád, mi benned egyáltalán az én Emikémből való? Isten nem bottal ver engemet, bosszújától nem menekülhet senki, én sem, nem is a kedvemre való a tőle menekülés. Lehet valaki ilyen még az én életemben? Mi nem elég, mi kell még belőlem ennek a sztregovai szerencsétlen világnak, mit adnál még rám teherként, Teremtőm?

(szünetet tartva)

„*Cuius regio, eius relegio*” – az kié a föld, azé a kápolna.
A föld az anyém. Hiába írta szegény Imre fiam a halálos ágyán Szon-
taghnak diktálva végrendeletében, hogy...

(felveszi a papírt, olvassa)

„*Kedves Édesanyám, özvegy Madách Imréné asszony, született Maj-
thényi Anna, ha úgy kívánja, a mostani szokott háztartása mellett, al-
sósztregovai lakásán maradjon...*” Nem maradok édes fiam, Imre!
Nézz le a fiadra, az én unokámra, nézz szembe velem, mit látsz? Nem a
sátánt magát látod talán? Látod-e magadat valamiben, valahol, itt,
ezeken az időkön, ezekben a satukban? Csesztvén is Majthényi földre
megyek, vérrel, sok munkával keményre döngölt szilárd talajra, azt
nem kezdheti ki senki, semmi, amiként ezt sem tudta volna egy egész
had sem elfoglalni, ha nem akarom. Állok – Istennel számolva – egy
szál magamban. És magamért egyedül már nem érdemes.

(innen végig kissé emelkedetten)

„*Arra teremtettünk, hogy dicsőséget hozzunk Istennek!*”

Igaz lett rám is, mert hittem valamiben, benned édes fiam, hogy kü-
lönb vagy mindenkinél, hogy neked más jár, igaz rám is, ami a te vét-
ked: nem hihetsz abban, hogy bárki különleges lehet emberként! Nem
lehet különleges senki emberfia az Úr egyetlen nekünk áldozott, bü-
neinkért kínhalált szenvedett gyermekén, Krisztuson kívül. Aki mást
mond, más vall, vagy hisz, annak a bűne napról napra halmozódik.
Az ilyen megfizet egyszer. „*Anyácskám, Erzsi különleges lény...*” s
most ezért kell bűnhödnünk? Itt van már Megéra. Megérkezett. Itt
lesz azonnal a falak között valamilyen Mari képében és most újra
elém fog állani. Mellette, vörösre mosogatott durva kezét fogva, az
anyja savósan égő ördögi tekintetével vigyorog majd rám Aladár
kedves arcából Erzsi. Látod ezt, kis fiam? Látod már? Aladár majd
nem veszi észre, Aladár az anyját kergeti, őt üldözi, káromolja, ő
egyre ezt hiszi, pedig a bosszú fúriája éppen az eszközt találta jónak:
a nagy szenvedélyt, ami a nagy szeretettől semmiben sem különbözik.
Erzsi hatalma halála után a fia felett – a lélek halhatatlansága mégis.

Nekem nincs igazi vétkem édes gyermekem, nincs bűnöm semmi
Uram, te láthatod, hogy így van ez, mert mindig a magam eleve el-
rendelt útját jártam, és most sem teszek mást.

„Meglátjátok majd a megnyílt eget...” Nincs vétkem, Uram. Kezemet, szívemet mindig neked ajánlottam fel és te elfogadtat, hát akkor most miért lenne másként? Nem én töröm fel most sem a pecsétet, nem én igazítom ezt az utat, rámtörnek a gyalázatosak, alpárian, elviselhetetlenül, habár az embernek való kereszt az lehetne, amit te hordoztál Krisztusom, hogy venném újra, most is a vállamra – de ott már annyi teher van így is! – és hordoznám megint csak végig a Golgotán ezt az újabb szégyent, ezt az újabb Erzsí-Marit, de most már Aladárral, Imre fiam után. Kívánod-e Uram, hogy így tegyek, adj jelet és én felveszem. Az ösellenség, minden család kártevő gonosza az, aki befurakszik most is közénk.

„Aki nem az ajtón megy be a juhok aklába – rabló!” Most ez következik.

„A fiú azt teszi, amit apja cselekszik.” A te apád Aladár, az én fiam, Emi megtette. Erzsível tette meg ellenem és mivé lettek? Te is megteszed, mert írva vagyok.

„Krisztus királysága fölött az elmélkedés. A két zászló, melyik alá állsz?” Lehet hamisan kényszerből, számítva esküdni, csak közben mást kell gondolni, és akkor az nem érvényes. Én nem mondhattam meg mindenkor az igazat, hogy melyik zászló alá álltam Eminek sem, a két szellem, az enyém és az övé nem volt egyforma, nem volt azonos, én nem hazudtam neked édes fiam, Imre, elküldtem a hívó levelet Erzsínek kérésednek engedve, de kezdettől mást gondoltam, nekem nincs hazugságom én ezt tanultam a Pátertől, de ezt engedte nekem maga az Úr is. Ha nem így lenne, nem tehettem volna semmit. Nincs vétkem, nem kell életem utolsó percében sem félnem, nem kell talán még a kenet sem, amiként Ignác is kenet nélkül halt egy éjjelen, mert rendtársai nem hitték, milyen beteg, mégis a szentekhez sorolták azonnal. Büntelenül állok a zászló alatt kezdettől fogva. Ámen.

„Az ember semmit sem szerezhet meg, csak ha a mennyből adatott néki...”

Figyelmezzem erre mind, akire tartozik. Én értem a beszédet, van fülem a hallásra. Eddig van és nem tovább, megtartani nincs mit. Eddig meg kellett állnom a feldúlt talajon. Már most azonban nehéz kövek nyomják a szívemet és figyelmeztetnek. Innentől fogva csak Istennel beszélek ezekről. Gyűlöl is talán a világ, mert a gonoszságát átlátom, üldözhet hát gonoszságával, Megérával mindenüvé utánam törtetve, de ennek majd útját állom Csesztvén, az örök funduson. Imrét is hagyom, most már egy egészen esztelen kép zavar, Aladár vörös sipkája, eszelős tekintete a szívemre borul, fojtogat. Vergődöm alatta, micsoda kép következik, ez rettenetes, az égő denevérekkel, azokat Aladár gyűjti egybe a sztregovai éjszakák legsötétebbjén, amikor a felhők a földig leérnek. Magam is láttam őket egyszer, Madách Imre egyetlen igaz örököse, fia, Aladár a tornyoknál lengette a sipkáját nekik, a nevüket kiáltozta és kardokat kért. Mennem kell. Mégis milyen hideg ez a Sztregova. S hogy a rózsák szépek lesznek?

A Sátán. Mit kezd velük? —————

Alsótold, 2000. június 11.

A MADÁCH KÖNYVTÁR – ÚJ FOLYAM EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. I. Madách Szimpózium (1995)
2. II. Madách Szimpózium (1996)
3. Fráter Erzsébet emlékezete I. (1996)
4. Imre Madách: Le manusheski tragedija (1996)
5. III. Madách Szimpózium (1996)
6. Balogh Károly: Gyermekkorom emlékei (1996)
7. Nagyné Nemes Györgyi–Andor Csaba: Madách Imre rajzai és festményei (1997)
8. IV. Madách Szimpózium (1997)
9. Andor Csaba: Ismeretlen epizódok Madách életéből (1998)
10. Andor Csaba: Madách Imre és Veres Pálné (1998)
11. V. Madách Szimpózium (1998)
12. Fejér László: Az ember tragédiája bemutatói (1999)
13. Madách Imre: Az ember tragédiája. I. Főszöveg (1999)
14. Madách Imre: Az ember tragédiája. II. Szövegváltozatok, kommentárok (1999)
15. I. Fráter Erzsébet Szimpózium (1999)
16. VI. Madách Szimpózium (1999)
17. Imre Madatsh: Di tragedye funem mentshn (2000)
18. Majthényi Anna levelezése (2000)
19. Komjáthy Anzelm: Önéletírás (2000)
20. VII. Madách Szimpózium (2000)
21. Imre Madách: Tragedy of the Man (2000)
22. Fráter Erzsébet emlékezete II. (2001)

Megköszönjük, ha személyi jövedelemadója 1%-ával támogatja a Madách Irodalmi Társaság további működését és kiadványainak megjelentetését.

Adószámunk: 18066452-1-43.

Címünk: 1203 Bp., Határ út 29.

Számlánk: Madách Irodalmi Társaság, 11707024–20345224